

ONTWERP VANEEN WOONHUIS

aanden

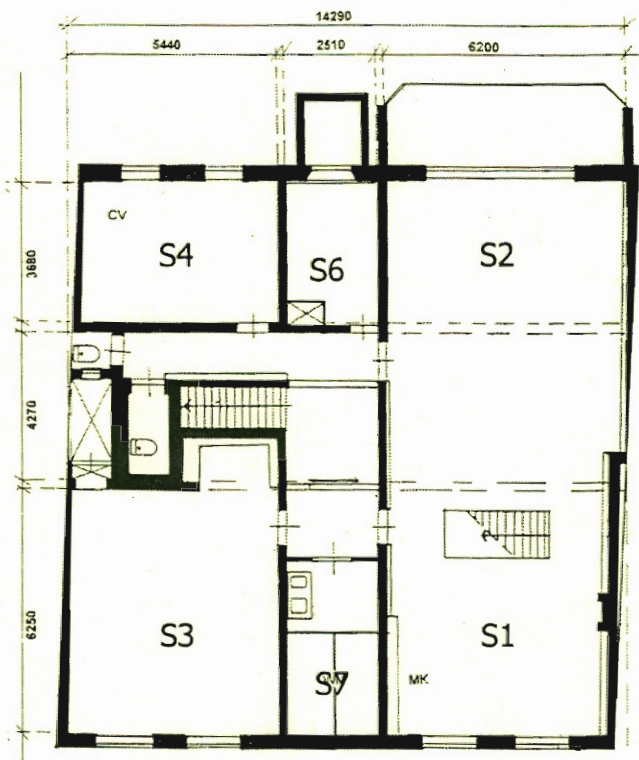
Gendragtsweg

te

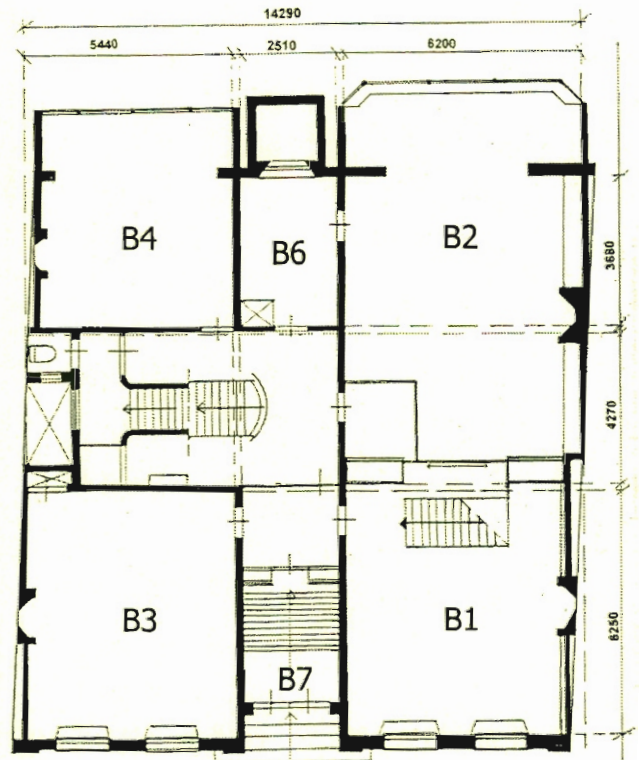
Rotterdam

Voorgevel

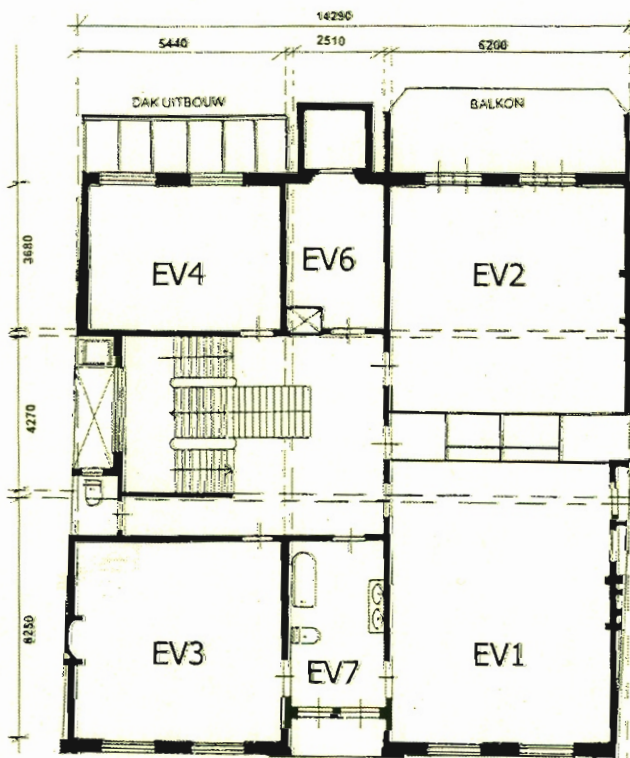




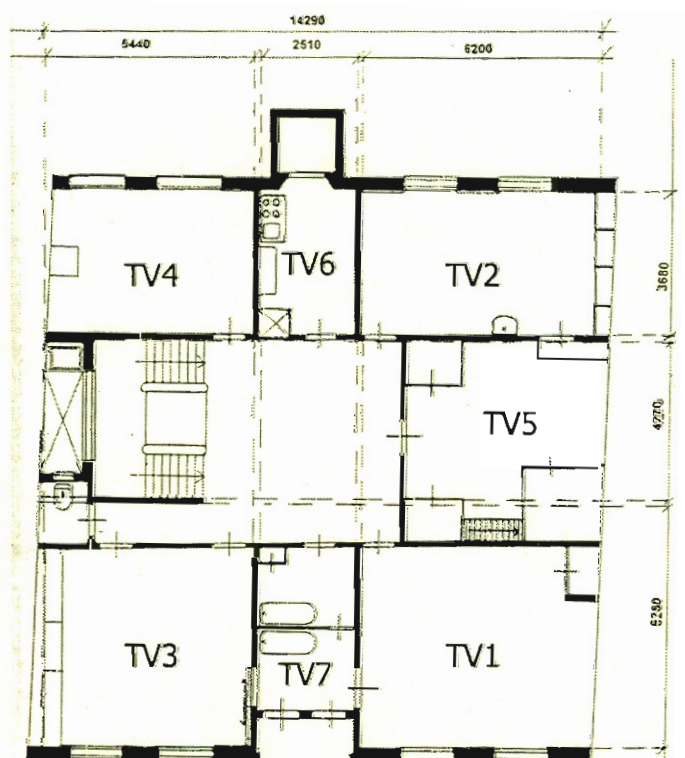
SOUTERRAIN



BEL-ETAGE



EERSTE VERDIEPING



TWEEDE VERDIEPING

Actuele plattegronden van Eendrachtsweg 67 door Hulshof & Compagnons Architecten, nummering vertrekken door HistorieCie.

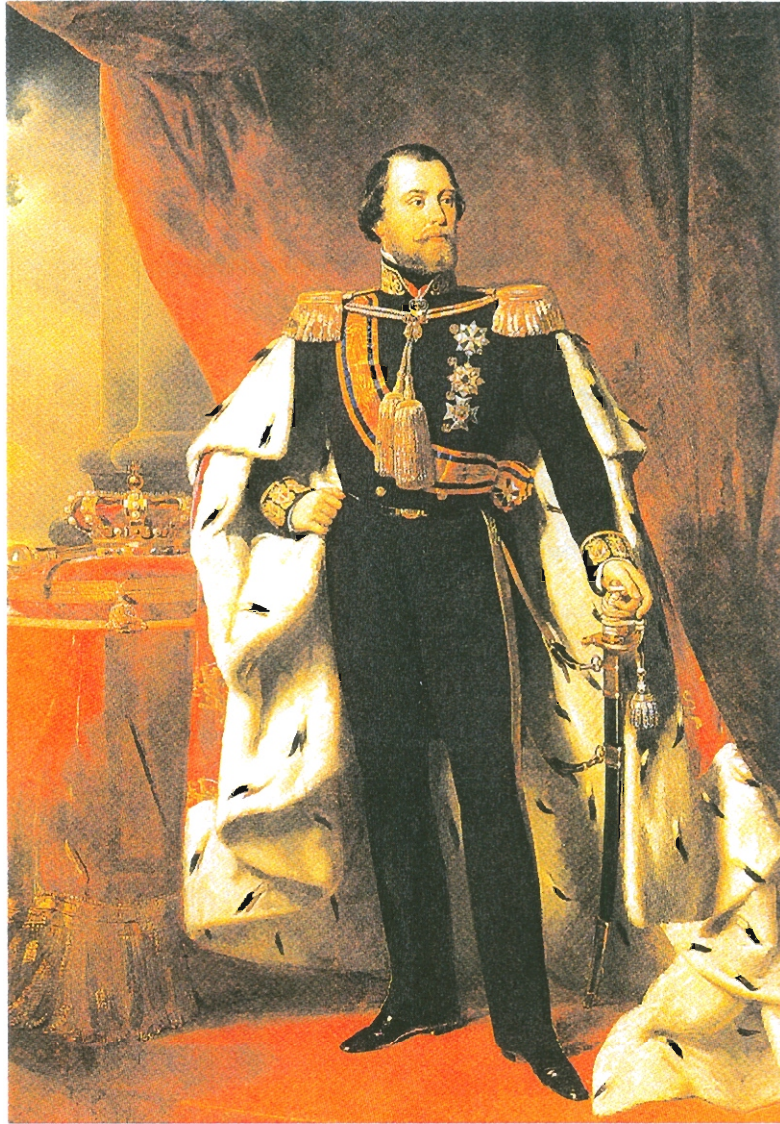
Woonhuis Milders/Brenninkmeijer 1872-2000

de HistorieCie
Emmar van Duin
Mariëtte Kamphuis

In opdracht van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam, 2000

Inhoudsopgave

| | |
|---|----|
| Inleiding | 7 |
| 1. De Eendrachtslaan: tuin nr.27 (1670-1872) | 9 |
| 2. 1873-1893 Bouw en bewoning door M. Milders | 19 |
| Inventarisatie nog aanwezige oorspronkelijke interieuronderdelen periode Milders (1873) | 29 |
| 3. 1893-1900 M.M. de Monchy: de bouw van een bloemenkas | 35 |
| 4. 1900-1927 Bewoning, leegstand en gebruik als 'meubelverkoophuis' | 39 |
| 5. 1927-1970 Verbouwingen "in stijl": I.P. Brenninkmeijer | 41 |
| Inventarisatie nog aanwezige oorspronkelijke interieuronderdelen periode Brenninkmeijer (1927-1932) | 52 |
| 6. 1973-1999 Rijksmonument en Turks consulaat | 61 |
| Conclusies, aanbevelingen & toekomstperspectief | 64 |
| Geraadpleegde archieven en overige bronnen | 68 |
| Literatuur | 69 |



Koning Willem III (1817-1890)

Inleiding/verantwoording

Zomer 2000 is in opdracht van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam historisch onderzoek verricht naar Eendrachtsweg 67. Het onderzoek concentreerde zich op de bewoningsgeschiedenis en een daaraan gelieerde datering en inventarisatie van de beschermingswaardige interieuronderdelen van dit rijksmonument.

Om inzicht te krijgen in de bewoningsgeschiedenis is gebruik gemaakt van de in het Rotterdams Gemeentearchief beschikbare adres- en telefoonboeken. Het overzicht dat dit onderzoek opleverde vormde de basis voor de hoofdstukindeling van deze rapportage. Deze indeling is niet 'haarscherp', doordat adres- en telefoonboeken geen exacte tijdsweergave leveren. Aanvullend onderzoek in bevolkingsregister en kadaster kan deze bewoningsgeschiedenis nog perfectioneren. Binnen het bestek van dit onderzoek is de beschikbare tijd echter anders besteed, bijvoorbeeld om – dankzij het nog beschikbare archief van de Eendrachtslaan in het Gemeentearchief – én de onverwachte bruikleen van negentiende-eeuwse stukken omtrent het pand en zijn voorgeschiedenis, een historisch perspectief te schetsen van de ontstaansgeschiedenis van de Eendrachtsweg als geheel. Dit onderzoek vormt de prelude tot de bewoningsgeschiedenis van het pand zelf.

Daarnaast is contact gezocht met nazaten van de oorspronkelijke bewoners om zo het archiefonderzoek en 'veldonderzoek' aan te vullen. In een drietal gevallen (de families Milders, De Monchy en Brenninkmeijer) is dit gelukt.¹ Voor de verdere inspanningen wordt verwezen naar het overzicht van geraadpleegde archieven en bronnen. Er is geen aanvullend onderzoek gedaan naar de fundering en constructie van het pand. Hiervoor kunnen de studies van Hulsholf & Compagnons Architecten worden geraadpleegd.

Doel van het onderzoek was de huidige toestand van het voormalige woonhuis te kunnen begrijpen en waarderen. Welke veranderingen maakte het pand gedurende 127 jaar door, hoe moet het pand in zijn huidige staat worden gewaardeerd en welke consequenties heeft de gegenereerde kennis voor het toekomstige beheer? Behalve begrip van het huidige uiterlijk van Eendrachtsweg 67, was het doel vooral ook om de geschiedenis van het pand en zijn vroegere bewoners zodanig te reconstrueren dat het pand weer 'een levensverhaal' krijgt, dat verder reikt dan de huidige perceptie als 'voormalig Turks consulaat'.

Willem III

Veelbelovend was in dit verband een telefonische suggestie vanuit Zwitserland van één van de 'kinderen Brenninkmeijer', wiens ouderlijk huis in de periode 1927-1970 Eendrachtsweg 67 was. R. Brenninkmeijer vertelde dat het pand in de negentiende eeuw werd bewoond door een Rotterdams wethouder, die in de salon (de kamers en suite) chique ontvangsten gaf die onder meer werden gefrequenteerd door koning Willem III. Helaas denken we deze mythe te moeten ontzenuwen. Noch de eerste bewoner, M. Milders (1873-1893), noch de tweede, M.M. de Monchy (1893-1900), was wethouder. Bovendien overleed Willem III in 1890, waardoor alleen Milders in aanmerking zou komen als gastheer. Milders was commissionair in effecten en had volgens onze bronnen – behalve als bestuurslid van de Vereniging van effectenhandelaren – geen verdere maatschappelijke of politieke functies. Een familielid van hem, A. Milders, was echter wel wethouder én woonde bovendien in deze periode op Eendrachtsweg 4! Ook van de familie De Monchy woonden overigens meerdere familieleden op de Eendrachtsweg, waarvan er vele 'notabele' functies bekleedden die bron voor een dergelijk verhaal zouden kunnen zijn. Het Willem III-verhaal klopt dus waarschijnlijk niet voor zover het specifiek Eendrachtsweg 67 betreft, maar is wel illustratief voor de Eendrachtsweg als notabel woonmilieu aan het einde van de negentiende eeuw én de twintigste-eeuwse koestering van de herinnering aan deze rijke historie. Bovendien bevestigt het verhaal de onmiskenbare *grandeur* van de salon van het pand, een elegante ruimte voor 'ontvangsten'.

Woonhuis Milders/Brenninkmeijer

Even onmiskenbaar bleek de determinatie van de huidige toestand - van zowel exterieur als interieur - als het resultaat van twee bepalende bouwfasen. Ten eerste vertoont het pand nog alle karakteristieken van de door M. Milders geïnitieerde bouw in eclectische stijl in 1872/1873. Ten tweede weerspiegelt het pand daarnaast in volle glorie de – gedeeltelijke historiserende – visie van eigenaar-bewoner I.P. Brenninkmeijer, voormalig directeur van C&A, vormgegeven in een ingrijpende verbouwing in 1927-1932. Hij voorzag het pand van een tweede verdieping om ruimte te scheppen voor zijn kinderrijke gezin. De daaruit voortkomende wijzigingen in de voorgevel liet hij daarbij onzichtbaar, namelijk volledig 'in stijl' uitvoeren. Vóór dit onderzoek kon nog slechts worden geconstateerd dat het pand blijkbaar niet volgens de gemeente ingediende bouwplannen was uitgevoerd. De bouwtekeningen van de verbouwing in 1927-1932 gingen namelijk verloren in de brand van het bombardement in 1940. De schamele rest bleek slechts een veelbetekende zinsnede in het Gemeentearchief. Een omschrijving in een register duidde erop dat de verbouwing (mede) de zolderverdieping betrof! Toen we vervolgens een foto uit 1903 aantroffen waarop het pand nog slechts één verdieping telde kon het vermoeden worden bevestigd dat de tweede verdieping van veel later datum was. Nadere bevestiging volgde door de contacten met de familie Brenninkmeijer, van wie we ook de complete set oorspronkelijke bouwtekeningen in bruikleen ontvingen. Helaas beschikt de familie Brenninkmeijer evenmin nog over de verbouwingstekeningen, waardoor nadere details over de uitvoering van deze verbouwing vooralsnog ontbreken. Brenninkmeijer liet de oorspronkelijke negentiende-eeuwse interieuronderdelen grotendeels intact, maar voorzag wel het trappenhuis van een eigentijdse aankleding door middel van een mahonie trap, - lambrisering en grote glas-in-lood vensters. Ook in de rest van het huis liet hij glas-in-lood bovenlichten aanbrengen en de aangebouwde erker en vensterpartij aan de achtergevel voorzag hij van glas-in-lood met toepasselijke brandschilderingen van een landschap met vogels. Bovendien kreeg de badkamer op de eerste verdieping een fraaie art deco tegellambrisering.

Toekomst

De toekomstige functie van Eendrachtsweg 67 is nog onbekend. Najaar 2000 wordt gestart met de uitvoering van het noodzakelijke funderingsherstel. Naast het redelijk ongeschonden eclectische exterieur én de typologisch karakteristieke en nog vrijwel geheel herkenbare plattegrond zou de in deze rapportage beschreven inventarisatie van beschermingswaardige interieuronderdelen moeten worden beschouwd als de kostbare 'bruidsschat' van het voormalige woonhuis Milders/Brenninkmeijer.

Historische plattegronden en interieuronderdelen zijn in de dagelijkse praktijk uitermate kwetsbaar en veelal, zelfs binnen een status als rijksmonument, vogelvrij. Het is opmerkelijk hoeveel oorspronkelijke interieuronderdelen in Eendrachtsweg 67 ondanks een decennialange functieverandering bewaard bleven. Het zal ongetwijfeld extra inspanningen vereisen om tot een passend en desalniettemin actueel en rendabel gebruik van het woonhuis Milders/Brenninkmeijer te komen, maar het pand is die inspanningen meer dan waard. In feite geldt hier: *noblesse oblige!*

¹ Aanvullend onderzoek zou gericht kunnen zijn op het traceren van gegevens over de bewoning door Jos M. de Jongh (1900-1922).

1. De Eendrachtslaam: tuin nr.27 (1670-1872)

De Eendrachtsweg en achterliggende Eendrachtstraat zijn aangelegd in respectievelijk 1862 en 1871. Tot de aanleg van deze wegen lag ter plaatse van de Eendrachtstraat, vanaf het midden van de zeventiende eeuw, de Eendrachtslaam. Deze laam maakte deel uit van het zogenoemde "lanenkwartier" in de polder Cool, ten westen van de toenmalige stadsgrens, de Coolvest en Schiedamse Vest.

Het lanenkwartier omvatte een zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw steeds verder uitbreidend complex van relatief kleinschalig verkavelde percelen met lusttuinen met buitenverblijven, moestuinen of bedrijfsvestigingen, waarvoor binnen de stadsgrenzen eigenlijk geen ruimte meer was. Zo bevonden zich er behalve een groot aantal tuinen, blekerijen en lijnbanen ook wel loodwitfabrieken en dergelijke. Het lanenkwartier dankte zijn naam aan de ontsluitingswegen in de vorm van lanen, gevormd door eenzijdig met bomen beplante zandpaden met een daarnaast gelegen sloot. Vervoer van goederen vond plaats met platbodems via de sloten, want de zandwegen waren niet geschikt voor zwaar en frequent verkeer. De lanen liepen in noord/zuid richting, tussen de oude toegangswegen naar Rotterdam, de Kruiskade en de Coolscheweg of Binnenweg. Het lanenkwartier lag op polderpeil, dat wil zeggen circa 1,5 meter lager dan de kaden van de Schie, de Rotte en de stedelijke singels langs de vesten.

De Eendrachtslaam bevond zich in geheel zuidwestelijk in het lanenkwartier en was toegankelijk via de Binnenweg. Ten behoeve van een doorgaande verbinding verwierven enkele eigenaren ofwel "ingelanden" van deze laam in 1662 – tegen jaarlijkse betaling – het recht van overpad over een stuk stadgrond naar de Schiedamsesingel.¹

In tegenstelling tot andere lanen huisvestte de Eendrachtslaam gaandeweg uitsluitend de tuinen met kleine (zomer)buitenverblijven of "koepels" van de meer gegoede burgerij van Rotterdam. Daartoe kende de Eendrachtslaam vanaf 1780 een verbod op de vestiging van een herberg, tapnering of overdekte kolfbaan en vanaf 1827 was het bovendien verboden hier volkswoningen te bouwen.

De buitenhuizen of "dagkoepels" stonden allemaal helemaal achter in de tuin, aan de westelijke - of landzijde, en namen vaak vrijwel de gehele breedte van het perceel in beslag. De koepels werden op maaiveld gebouwd, grotendeels opgetrokken in hout, soms op een stenen basis. De gebouwtjes waren maar één vertrek diep en de oppervlakte varieerde tussen de 20 en 30 vierkante meter. Zowel aan de voor- als achterzijde werden de tuinen begrensd door sloten, waarover smalle bruggetjes ("planken") lagen. De laam was aan beide zijden (aan de Binnenweg en aan de zuidzijde) afgesloten met een hek. Toegang hadden uitsluitend de ingelanden. Het onderhoud van de sloten, bruggen en hekken was een gemeenschappelijke taak waartoe elke laam een eigen samenwerkingsverband stichtte. Ieders rechten en plichten waren strikt vastgelegd in een laamcontract of reglement. De Eendrachtslaam kende - op toerbeurt te vervullen, vanaf de noordelijkste tuin gerekend - een jaarlijks gekozen president-laammeester en onderlaammeester. Zij droegen de zorg over de naleving van het laamcontract en de uitvoering van de diverse onderhoudswerkzaamheden, waarvoor men een laamknecht in dienst had.

In 1765/1768 kochten de ingelanden van de Eendrachtslaam gezamenlijk twee stukken weiland ten westen van hun laam om zo te voorkomen dat deze grond bebouwd zou worden en zij hun vrije uitzicht aan de westzijde zouden verliezen. Dit weiland werd jaarlijks verhuurd aan boeren, die er hun vee konden laten grazen. Ook andere lanen namen dergelijke maatregelen om hun rustieke verlangens veilig te stellen. Een vergelijkbare poging in 1851 tot aankoop van blekerij de Faam, zuidelijk van de Eendrachtslaam gelegen aan de Westzeedijk, met als doel te voorkomen dat hier huizen zouden worden gebouwd "in de geest van Van Tholen" kon echter niet meer op voldoende ondersteuning van de ingelanden rekenen.²

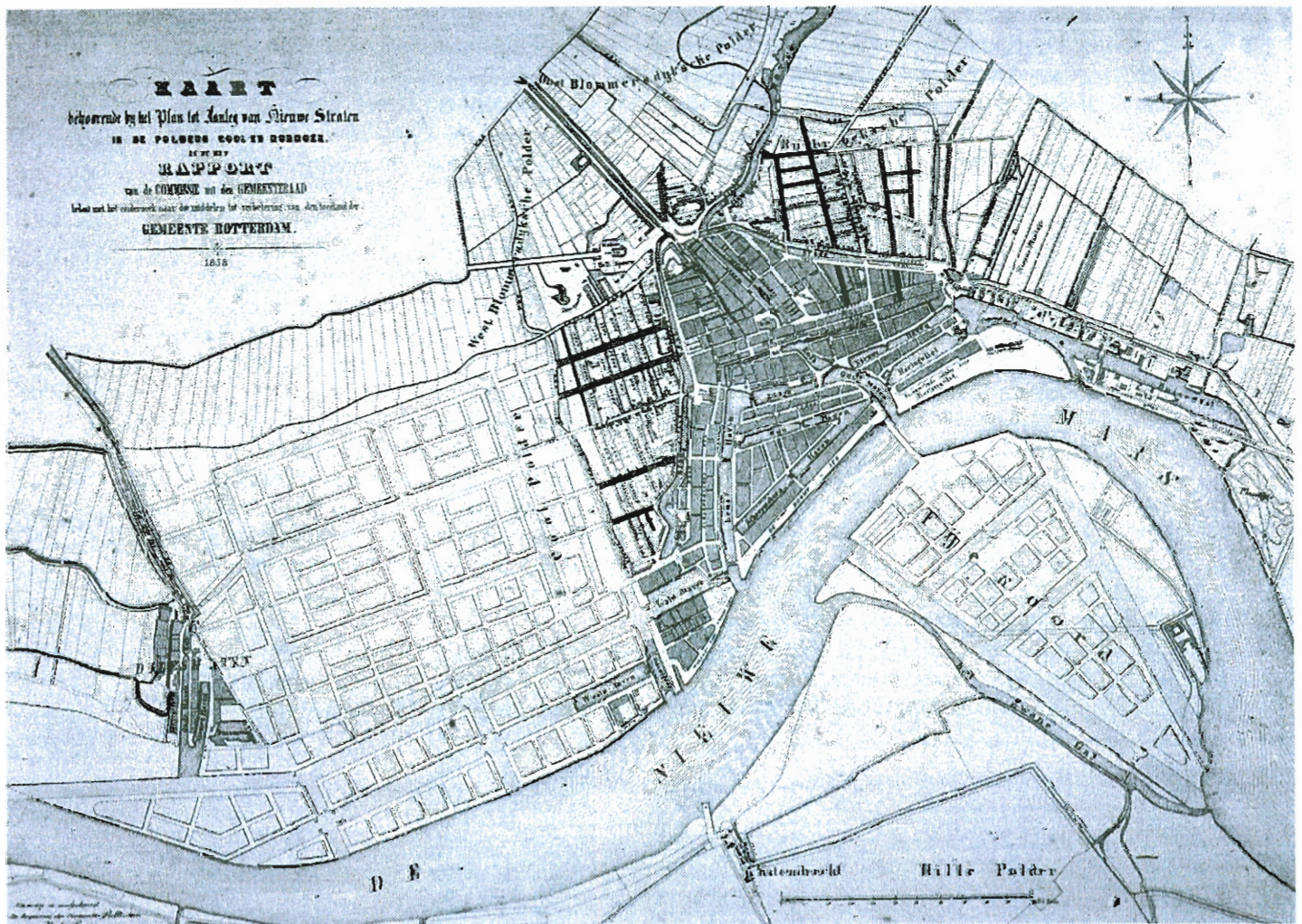
Het was inmiddels duidelijk dat stadsuitbreiding onafwendbaar zou zijn. Toen in 1854 het Waterproject werd aangenomen, gevolgd door het daarop aansluitende Coolpolderplan (1858) bezonnen de ingelanden van de Eendrachtslaam zich op een andere functie van hun grondbezit.

SITUATIE-KAART DER STAD ROTTERDAM



Het Waterproject (goedgekeurd in 1854) werd aangelegd in 1858-1862 en omvatte de aanleg van een singelstructuur westelijk en oostelijk van de stad (respectievelijk Wester-, Diergaarde-, Spoor-, Noord-, Crooswijkse- en Boezemsingel). (GAR)

Plan tot de aanleg van nieuwe straten in de polders Cool en Rubroek (Coolpolderplan 1858). De Eendrachtslaan zou als gevolg van dit plan worden doorkruist door de Kortenaerstraat en Witte de Withstraat. (GAR)



Het Waterproject (1854) en Coolpolderplan (1858)

Vanaf de achttiende eeuw groeide de bevolking van Rotterdam zodanig dat de verstedelijkingsdruk op de lanenkwartieren steeds verder toenam. Tegelijkertijd manifesteerden de problemen van de overvolle binnenstad zich steeds pregnanter. Er waren geen riolen en al het huiselijk afval, inclusief fecaliën, werd door de bewoners in de dichtstbijzijnde sloot of gracht geloosd. De vervuiling van het binnenstadswater, en later ook in toenemende mate van de polderstad – de lanenkwartieren – verergerde doordat de stad niet in staat was het water voldoende te verversen door de inlaat van schoon Maaswater. De stedelijke waterhuishouding was ondergeschikt aan die van het Hoogheemraadschap van Schieland en diens polderbemaling was afgestemd op de landbouw in de polders en hield geen rekening met de behoeften van de stadsbevolking. Doordat veel stedelingen het steeds ernstiger vervuilde sloot- en grachtwater als drinkwater gebruikten, leidde dit in de negentiende eeuw tot verschillende cholera-epidemieën.

Ter oplossing van de watervervuiling ontwikkelde stadsarchitect W.N. Rose (1801-1877) "het Waterproject", waarbij de lanenkwartieren werden "ontpolderd" en rondom de stad een doorlopend singeltracé werd aangelegd. Het Waterproject (goedgekeurd in 1854) werd aangelegd in 1858-1862 en omvatte aan de westzijde van de stad de Westersingel, Diergaardesingel en Spoorsingel en aan de oostzijde de Noordsingel, Crooswijksesingel en Boezemsingel. Schoon water uit de Maas werd via de stadsvesten (Goudsesingel, Coolsingel en Schiedamse Vest) in de stad geleid en van hieruit via sloten en duikers – door natuurlijke afvloeiing – in de nieuwe singels gevoerd. Aan de uiteinden van dit singeltracé pompten twee stoomgemalen het inmiddels vervuilde water weer in de Maas.

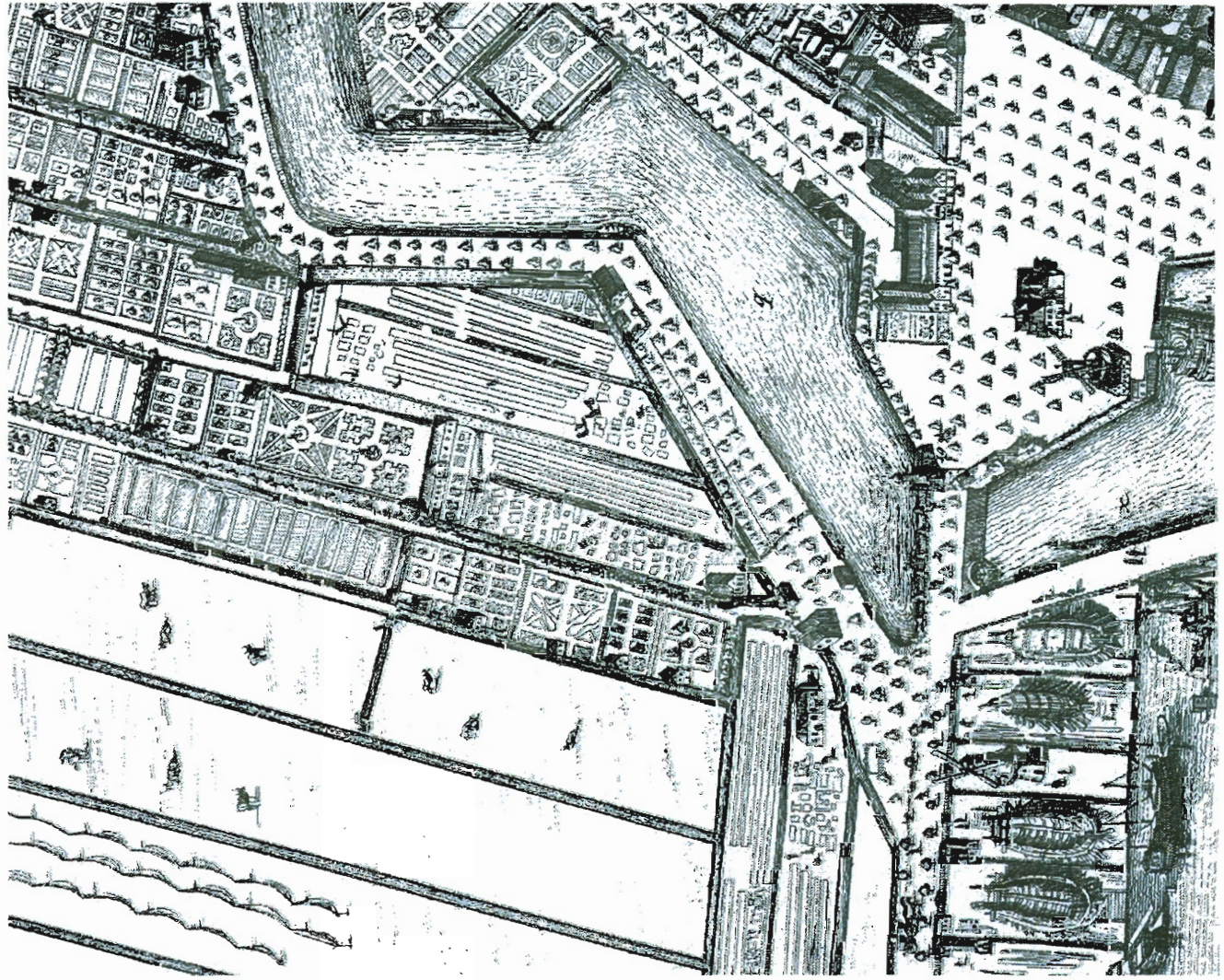
Met het Waterproject voorzag Rose niet alleen in een gedeeltelijke oplossing van het hygiënevraagstuk, maar maakte hij het ook mogelijk het grondwaterpeil in het gebied tussen de vesten en de nieuwe singels te controleren. Nu was de grond in de lanenkwartieren tevens geschikt voor de bouw van (stenen) huizen. Rose verschafte het Waterproject bovendien een stadsverfraaiende betekenis door de singels door de landschapsarchitecten J.D. Zocher jr. en L.P. Zocher te laten aanleggen en beplanten in landschapsstijl. Hierdoor kon de route ook als stads(rand)wandeling én als geschikt woonmilieu voor de welgestelde burgers functioneren.

Enkele jaren na de goedkeuring van het Waterproject, in 1858, aanvaardde de gemeenteraad bovendien het "Plan tot aanleg van nieuwe straten in de polders Cool en Rubroek". Dit plan beoogde de verbetering van de stedenbouwkundige situatie in de snel verstedelijkende lanenkwartieren door de aanleg van doorgaande straten, waterleiding en riolen.

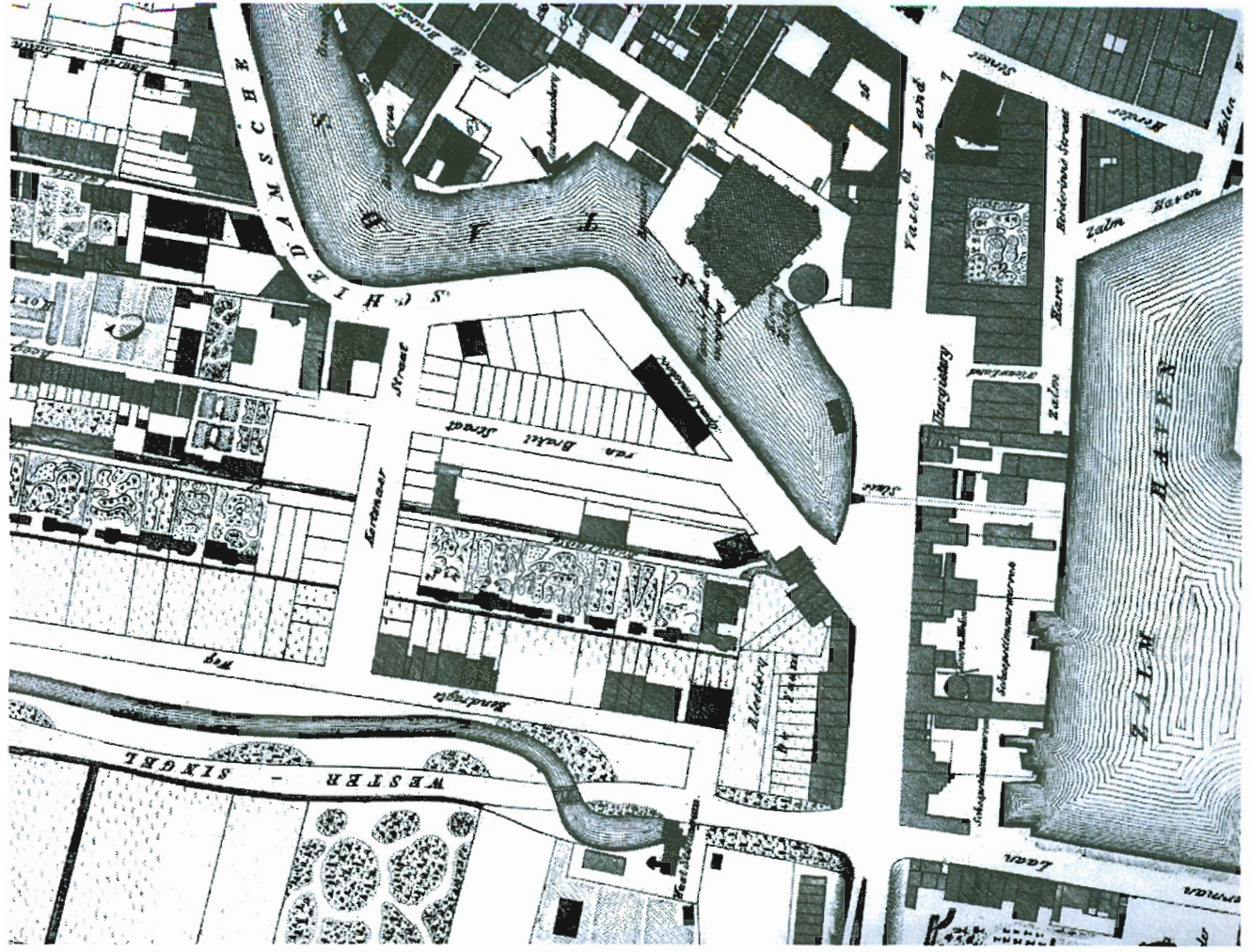
Voor de ingelanden van de Eendrachtslaan hadden zowel het Waterproject, als het "Coolpolderplan" grote consequenties. Ten eerste volgde ten behoeve van de aanleg van de Westersingel een onteigeningsprocedure van een deel van het gezamenlijke weiland. Daarnaast waren binnen het Coolpolderplan twee straten geprojecteerd (straat A en B) die parallel aan de Binnenweg de Eendrachtslaan zouden doorkruisen richting de nieuwe singel.

Op 27 augustus 1856 besloten de ingelanden tijdens hun jaarlijkse vergadering een commissie in te stellen die de belangen van de laan moest behartigen in de op handen zijnde onteigening van een gedeelte van het gezamenlijke weiland.³ De commissie bestond uit de toenmalige laanmeesters S.A. Chabot en J.G.L. van Dorp en daarnaast G. Mees Azn, Abr. Van Rijckevorsel Wzn. en D. van der Pot. De commissie bepaalde dat het weiland 30.000 gulden zou moeten kosten, maar de gemeente bood slechts 13.545 gulden. De ingelanden besloten te procederen tegen dit bod en een jaar later bepaalde de rechtbank de verkoopsom op 18.000 gulden.

Inmiddels had de onteigening én de presentatie van het genoemde Coolpolderplan de ingelanden aan het denken gezet. De notulen van 9 juni 1859 melden dat de meeste ingelanden bang waren dat de gemeente uiteindelijk niet zal volstaan met de onteigening van slechts een smalle strook van het weiland, maar dat ze – wanneer de uitvoering van straat A en B – begon alsnog het totale weiland zou onteigenen om het naderhand duur te verkopen als bouwlocatie.⁴ De ingelanden besloten de gemeente voor te zijn en het weiland te verdelen onder de 30 tuineigenaren, elk een perceel toebedelend dat even breed is als de tuin over welke hij beschikt. Na reële taxatie



Gedeelte van het Rotterdamse lanenkwartier aan het einde van de zeventiende eeuw, met uiterst links de Eendrachtslaan. (GAR, detail Plattegrond van Rotterdam 1694)



De metamorfose van het tuingebied Eendrachtslaan tot compact bebouwde Eendrachtsweg en Eendrachtsstraat neemt een aanvang in 1865. Ook de Kortenaerstraat is al aangelegd. Eendrachtsweg 67 functioneert nog als tuin. (GAR, detail Plattegrond der stad Rotterdam 1865)

van de grondwaarde zou een onderlinge verrekening plaatsvinden. Bovendien werd bepaald dat het land als gecombineerd weiland en wandeling moest blijven bestaan en geen der ingelanden vooralsnog het recht had iets op zijn grond te bouwen. Pas wanneer het gemeentelijke stratenplan in uitvoering kwam, zou elk met zijn bezit kunnen handelen naar zijn goedvinden.

De Eendrachtsweg

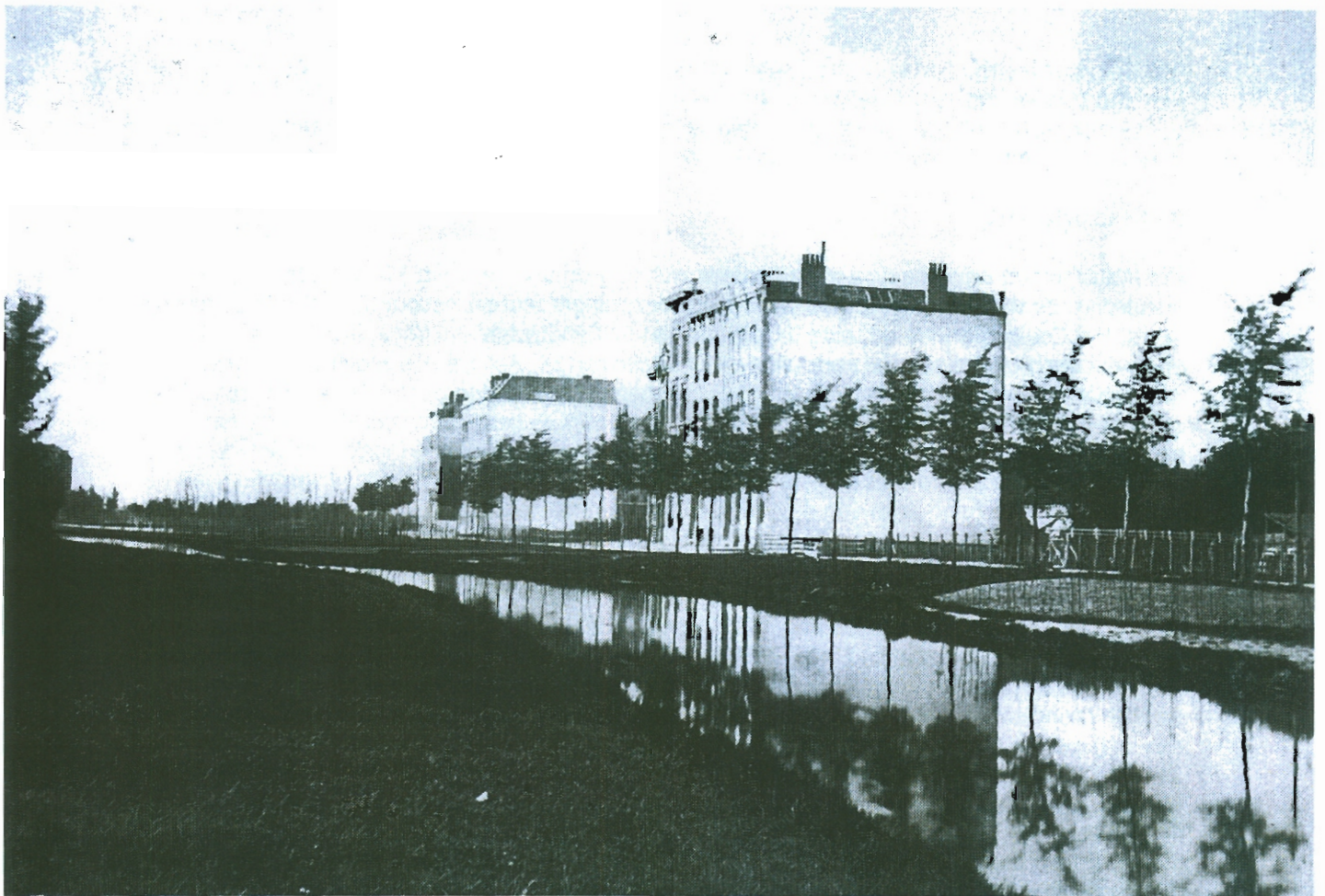
Het Waterproject omvatte de aanleg van een wetering en aan de westzijde daarvan een weg annex wandeling, de Westersingel. De percelen langs deze singel zouden bebouwd moeten worden met villa's. Het Coolpolderplan omvatte ter plaatse van de Eendrachtslaan twee dwarsstraten, straat A en B, die via bruggen zouden aansluiten op de Westersingel. Aan de oostzijde van de wetering was echter géén weg gepland. Najaar 1860 besloten de ingelanden dat het dan ook raadzaam zou zijn elk van hun grond circa 12 meter af te staan aan de gemeente voor de aanleg van een straatweg tussen de Schiedamsedijk en de Binnenweg. Namens de ingelanden namen de laanmeesters contact op met de gemeente en deden verslag van de onderlinge verdeling van het weiland achter de tuinhuizen van de Eendrachtslaan en het feit dat dit waarschijnlijk medio 1862 tot de bebouwing van deze percelen zou leiden, *"en wel zoo dat de huizen hun front en plaats erlangen langs den aan te leggen cingel"*.⁵ Nu zouden deze huizen echter geen verbinding met de Westersingel hebben en men veronderstelde geen toestemming te krijgen voor de aanleg van 30 bruggen over de nieuwe wetering. Men overwoog nu zelf een gemeenschappelijke weg aan te leggen tussen de Schiedamsedijk en de Binnenweg, maar deze weg zou dan een lijnrecht verloop krijgen en daardoor een nogal onsierlijk karakter hebben. Bovendien zouden er onregelmatige stukken grond overblijven tussen deze weg en de nieuwe wetering. Liever wilden de ingelanden een weg maken die *"om der sierlijkheid wille de rigting en kromming der gracht te doen volgen en den weg te doen dienen als boord der gracht"*.⁶ De ingelanden wilden dus graag een vergelijkbare weg als de Westersingel ook aan hun zijde van de wetering realiseren. De laanmeesters nodigden de gemeente uit tot onderhandelingen over het optimale gebruik van de gezamenlijke gronden voor de aanleg van een weg die zou bijdragen aan *"de fraaiheid der stadswerken"*.

Er volgden langdurige en vrij moeizame onderhandelingen om tot een contract te komen waarin de ingelanden grond afstaan ten behoeve van de aanleg van "de Eendrachtsweg" en waarbinnen ook voorwaarden worden opgenomen die de aanleg van straat A en B door de gemeente zouden vereenvoudigen, evenals de verbreding van de Binnenweg. Heel opvallend is de allereerste reactie van de Commissie van Plaatselijke werken waaruit blijkt dat de Commissie gunstig adviseerde omtrent de aanleg van een straatweg, maar níet zoals de ingelanden verlangden *"naar beloop van en langs het Waterproject maar alleen indien dezelve geheel regt loopt!"*⁷

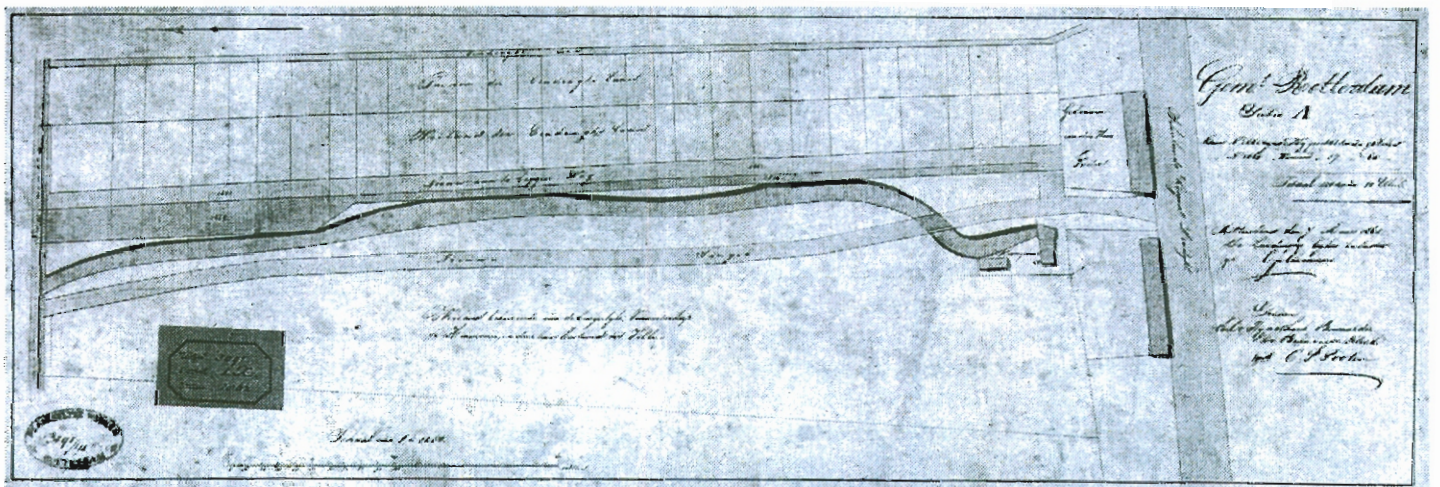
De ingelanden eisten vervolgens de aanleg van een weg van tenminste 15 meter breed waarvan 4 tot 6 meter zou worden begrind en 4 meter bestraat en die voltooid moest zijn in 1862. Zodra er gebouwd zou worden, diende de gemeente ook te zorgen voor gasverlichting. Daarnaast verlangden de ingelanden dat het overblijvende land tussen de weg en de wetering nooit mocht worden bebouwd en steeds beplant en onderhouden moest worden met *"laag bloeiend plantsoen en heesterwerk"*.⁸

Regelmatig liepen de onderhandelingen vast en herhaaldelijk dreigde de Commissie voor Plaatselijke Werken de aanleg van de weg dan maar te laten zitten. De ingelanden wezen vervolgens op het hoger belang van hun zaak: *"De afwijzing zal ook heel nadeelig zijn op de verfraaying van dit gedeelte der stadswerken daar vele ingelanden indien dien weg niet daargesteld wordt voornemens zijn arbeiderswoningen op hunnen erven te laten bouwen, uitgang hebbende in de laan, waardoor dus dit schoone gedeelte der stad ontsiert zal worden"*.⁹ In de laatste fase van de onderhandelingen draaide de discussie nog om enkele punten. Onder meer wilde de gemeente niet tegemoet komen aan de voorwaarde dat er geen hoge bomen mochten worden geplant waardoor het uitzicht van de te bouwen huizen op de singel zou worden belemmerd.

Daarnaast stond de gemeenteraad alleen de aanleg van een grindweg toe. Ook op de aanleg van de Westersingel was tenslotte bezuinigd, deze werd ook slechts uitgevoerd als grindweg. Hiermee gingen de ingelanden echter niet akkoord en zij hielden een stevig betoog om hun zaak



De Eendrachtsweg in aanbouw, circa 1865 (GAR)



Verkeveling van het gemeenschappelijke weiland van de ingelanden van de Eendrachtslaan, zoals vastgelegd in het contract met de gemeente waarbij werd overeengekomen dat de gemeente op de daartoe kosteloos afgestane strook particuliere grond de Eendrachtsweg zou aanleggen. (GAR)

te behartigen:

“Door U wordt de aanleg dezer weg vergeleken met de weg door het Waterproject aan te leggen, die echter in alle opzichten zich daarvan onderscheidt.

Op dien weg zullen eenige villa's uitwegen op eenigen afstand gebouwd, zoodat de weg aan beide zijden geheel open ligt en gemakkelijk kan afwateren en droogwaayen, terwijl men kan verwachten dat binnen een paar jaar aan onzen geprojecteerden straatweg huis aan huis zal gebouwd worden, dezelve aan eene zijde opgesloten niet zoo kan opdroogen. Maar terwijl de weg door het Waterproject voornamenlijk in den zomer en bij mooi weer zal gebruikt worden, zal in tegendeel onzen weg het meest in den winter en bij slecht weder bereden worden en zulk eene aaneen gebouwde rij huizen eene geheel andere drukte geven zoodat een grindweg spoedig in een modderpoel zoude veranderen en voor voetgangers niet te passeren zijn, waardoor dus die huizen oneindig minder waard zouden zijn en het oogmerk waartoe men zich den afstand van zooveel grond getroostte ten enenmale vervallen. Omtrent de drukte der passage vermeen en wij er nog op te moeten wijzen dat zoodra straat A aangelegd is de meeste rijtuigen van het nieuwe werk komende langs een gedeelte onzer weg door straat A zullen gaan als zijnde korter dan de bogt van den Cingel.

Wij vertrouwen dat bij overweging dezer consideratie ieder lid van den raad zal toestemmen dat wij hoe gaarne ook in alles te gemoet komende niet mogen, ja niet kunnen afgaan van de voorwaarde dat er een straatweg moet zijn, al moest het geheele plan er ook door vervallen. De aanhoudende reparaties die een grindweg bij zulk een druk verkeer zal behoeven vermeen en wij wel eenigsints zullen opwegen tegen de hoogere aanleg van een straatweg.”

Het uiteindelijke contract volstond in een compromis: in 1862 werd de (rechte) Eendrachtsweg aangelegd én bestraat, maar tevens beplant met hoge bomen. Vrijwel onmiddellijk verrees er de ene woning na de andere, in een aaneengesloten verkaveling.

De Eendrachtstraat

De aanleg van de Eendrachtsweg vormde het begin van het einde van de geschiedenis van de Eendrachtslaen, zoals die vanaf de zeventiende eeuw had gefunctioneerd als kleine “laan-republiek”. Verschillende tuinen waren al in 1861 in publieke veiling verkocht, anticiperend op de toekomstige bebouwingmogelijkheden. Daarnaast verwierf ook de gemeente een aantal tuinen ten behoeve van onder meer straat A, de Kortenaerstraat, die in 1864 werd aangelegd en straat B, de Witte de Withstraat in 1871. In datzelfde jaar verdween ook de Eendrachtslaen daadwerkelijk, ten behoeve van de Eendrachtstraat.

Vanaf 1869 werden er geen nieuwe laanmeesters meer gekozen. De laatste laanmeester, Van der Wel, hoewel zelfs geen ingeland meer, verplichtte zich nog enige jaren deze formaliteit te handhaven. Bouwondernemer J. Kok, die meerdere huizen bouwde in de Eendrachtslaen en Eendrachtsweg (waaronder Eendrachtsweg nr.69) kreeg in 1872 het laanarchief in bezit en stelde dit in 1903 vervolgens ter beschikking aan het Gemeentearchief.

Voormalige tuin nr. 27 (perceel Eendrachtsweg 67)

De Eendrachtslaen bestond gedurende de negentiende eeuw uit een dertigtal tuinen. Dankzij het familiearchief van de familie Brenninkmeijer waarin zich een aantal negentiende-eeuwse stukken betreffende Eendrachtsweg 67 bevinden, is het mogelijk iets meer te weten te komen over de voormalige tuin op de locatie Eendrachtsweg 67. Sinds 1808 was de tuin (nr.27) eigendom van A. Hoogewerff. Zijn erfgenamen boden de tuin in 1827 op een openbare veiling ter verkoop aan. Het te veilen bezit is als volgt omschreven:

“Een vruchtbaren en zeer aangenaam gelegene tuin met een heeft¹⁰, sterk en wel onderhouden tuinhuis en erve, gelegen en staande in de Eendragtslaen, binnen den voormaligen ambachte Cool, thans gemeente der stad Rotterdam; de tuin voorzien van zeer goede vruchtboomen, allen van de beste in hun soort en het tuinhuis met eene groote en eene kleine kamer, keuken met een ruimen en vasten regenbak; hebbende voorts een fraai en uitgestrekt gezicht over het natemelden weiland;

(...) *Alsmede nog een dertigste part in twee kampen weiland, te zamen groot of veringeldende voor vijf bunders zes en negentig roeden en ruim negen ellen, gelegen achter voorschreven tuin, ten protocolle geregistreerd op nummers 589 en 590.*¹¹

De tuin was te koop inclusief *al derzelves bepooting en beplanting, benevens daarin zijnde banken en tuinsieraden, de brug op het land en verdere mobiele goederen in het te veilene voorhanden.*...¹²

De veiling vond plaats op 25 april in het notarishuis van J.M. Beijerman aan de Geldersche kade. De tuin werd ingezet op 1000 gulden en het hoogste bod dat volgde was 1775 gulden door Willem Schaaïj, een makelaar gevestigd aan de Leuvehaven. Op 2 mei volgde de afslag, waarbij het hoogste bod door de verkopers was verhoogd tot 3000. Er werd afgeslagen tot op 100 gulden en dus niet verkocht. De notaris schreef in zijn verslag echter dat onmiddellijk na de afslag zich ene Michiel Knaepen, "convooijlooper¹³ wonende aan de Scheepmakershaven" meldde, die 1800 gulden in contanten bood.¹⁴ Op 11 juli 1827 ging tuin nr. 27 in de Eendrachtsweg in zijn eigendom over.

In 1836 volgde de verkoop van de tuin op naam van een ongehuwde dochter van M. Knaepen, Dina Maria Knaepen. De verkoopsom was opnieuw 1800 gulden.¹⁵

Deze Dina Maria Knaepen was nog steeds eigenaresse van de tuin toen de aanleg van de Eendrachtsweg zich aandiende. De stukken omvatten dan ook een notariële akte uit 1862 waarin de onderlinge verdeling van het gezamenlijke weiland onder de ingelanden is geregeld.¹⁶ Deze akte geeft daardoor ook inzicht in de namen en beroepen van haar mede-ingelanden:

H. Veder, koopman en reder wonende in de Boompjes,
H.F. Chabot, weduwe van W.H. van Oordt, wonende aan de Wijnhaven,
B.H. Dicke, particulier wonende aan de Korte Hoogstraat,
P. C. de Moor,
C. Friesman, makelaar in assurantiën wonende in de Eendragtsweg,
E.S. de Jonge, koopman wonende aan de Korte Hoogstraat,
J. Ramaekers Vermeys, kantoorbediende,
T. J. M. van Everdingen, fabrikant wonende in het Boschje aan den Goudschensingel,
A. van Duym, weduwe van A. van der Leeuw, wonende aan de Wijnhaven,
A. Milders, koopman wonende aan de Wijnhaven,
J. M. Wals van der Wel, kantoorbediende,
W. A. van Erp, meester kleedenmaker, wonende aan de Noordblaak,
T. Blankhart, particulier wonende aan de Schiedamschedijk,
G. W. Koning, handelsagent wonende aan de Wijnhaven,
S. A. Chabot, kassier wonende aan de Leuvehaven,
M. van Slooten, weduwe van J.C. Texas,
J. G. L. van Dorp, koopman wonende aan de Willemskade,
C. van der Hoop en echtgenoot D. van der Pot, cargadoor,
C. van Rossem Wzn., koopman wonende in de Boompjes,
J. H. Leeuwen en J. A. A. Leeuwen, beiden cargadoors wonende aan de Wijnhaven,

Dina Maria verwierf kadastraal perceel sectie A nr.2637, vier roeden en tachtig ellen groot ter waarde van 1440 gulden. Als vergoeding voor het overige deel van het dertigste deel van het weiland waarop zij recht had, kreeg ze nog eens 796 gulden in contanten.

Dina maria Knaepen zou haar grond niet bebouwen, maar hield waarschijnlijk nog zo lang mogelijk haar tuin aan. Pas in 1872, terwijl rondom steeds meer woningen verrezen, verkocht ze *de tuin met tuinhuis en erve, mitgaders een perceel weiland*, gezamenlijke omvang 9 aren en 94 centiaren ofwel 994 vierkante meter, aan Marie Milders, commissionair in effecten. Koopsom: 14.000 contante gulden.¹⁷

¹ *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1930, p.28.

² *Ibidem*, p.32, Van Tholen was een bouwondernemer en verantwoordelijk voor onder meer een hofje in de

toenmalige Jodenlaan, nu de Schoolstraat.

³ GAR, laanarchieven nr.4.

⁴ Ibidem.

⁵ GAR, laanarchieven nr.10, brief dd 28 augustus 1860.

⁶ Ibidem.

⁷ GAR, laanarchieven nr.4, 18 december 1860.

⁸ GAR, laanarchieven nr.10, 12 september 1860.

⁹ GAR, laanarchieven nr.10, brief 3 juni 1861 van laanmeesters aan B&W.

¹⁰ Een 'heeft' of 'haaf' is soort van windas waarmee men de kap van een hooiberg in de hoogte windt.

¹¹ Familiearchief Brenninkmeijer, notariële akte dd 25 juni 1827.

¹² Ibidem.

¹³ Convooijsloper: iemand die zich met het in-orde-brengen en bezorgen van de benodigde stukken tot het uit- of inklaren van goederen belast.

¹⁴ Zie noot 11.

¹⁵ Familiearchief Brenninkmeijer.

¹⁶ Familiearchief Brenninkmeijer, notariële akte dd 13 augustus 1862.

¹⁷ Familiearchief Brenninkmeijer, notariële akte dd 1 maart 1872.



De Eendrachtsweg en Westersingel in 1886. Woonhuis Milders is inmiddels gebouwd. Het voormalige tuinhuis staat nog op de kaart, maar was op dat moment al gesloopt. (GAR, detail Plattegrond der gemeente Rotterdam 1886)

2. 1873-1893 Bouw en bewoning door M. Milders

Marie Milders (1840-1917)¹, als commissionair in effecten lid van de firma Milders en Gleichmann, was getrouwd met Maria Elisabeth Hoynek van Papendrecht. Op het moment dat Milders tuinnr. 27 aankocht telde het gezin twee kinderen: de vierjarige zoon Adrien (1868-1935) en het dochtertje Jacoba Elisabeth (1871-1936). Een in 1869 geboren zoontje, Anthonie Jacob, stierf al een jaar na geboorte.²

Milders diende na de aankoop van de tuin en het weiland in maart 1872, op 7 juli een verzoek in bij de gemeente voor een bouwvergunning voor een woning aan de Eendrachtsweg, nummer 54-56. Daarnaast vroeg Milders toestemming tot het plaatsen van stellingen en schuttingen én het mogen lossen van bouwmaterialen aan de Schiedamschen Singel en de Zalmhaven.

Na goedkeuring van de overlegde tekeningen door de bouwinspecteur verstrekte de gemeente op 31 juli 1872 een bouwvergunning, waarin hij tevens – tot wederopzeggens – het recht kreeg voor de ingang van zijn huis één trede (tot maximaal 0,30 m) buiten de rooilijn te mogen plaatsen.³

Op 9 september 1872 volgde het bewijs van goedkeuring van de houten paalfundering door de bouwinspecteur en weten we dus dat de bouw inmiddels zover gevorderd was.⁴ De bouw lag vervolgens waarschijnlijk stil tot medio april 1873. Op achtereenvolgens 1 en 8 april 1873 sloot Milders namelijk koopcontracten met de eigenaren van beide reeds gebouwde buurpanden van zijn bouwperceel, respectievelijk de moeder/voogdes van de nog minderjarige Gerard Ripping, L.C. Betz, de weduwe J.J. Ripping – eigenaar van het noordelijk gelegen Eendrachtsweg 53 – en Johannes Kok, eigenaar van het zuidelijk gelegen pand Eendrachtsweg 57.

De koopcontracten omvatten de aankoop van de helft van de beide betreffende zijmuren. De verklaring:

“De ondergeteekende [Milders verklaart dat hij] op het hem toebehoorende perceel open grond een gebouw wenscht te stichten en daarmede bereids eenen aanvang heeft doen maken. Dat het hem echter wenschelijk voorkomt om dat huis tegen het huis van aangenomde minderjarige Gerard Ripping aan te bouwen en daartoe den zuidelijke zijmuur van dat huis tot eenen gemeenen muur te maken.”⁵

De familie Ripping verkocht hun muur voor 814 gulden, meester timmerman Kok – waarschijnlijk ook de bouwheer van Eendrachtsweg 57 – tegenwoordig 68 – verkocht zijn muur voor 1068 gulden. De contracten bepaalden dat voortaan de zijmuur een gemeenschappelijke muur zou zijn, tot 11,84 m boven Rottepeil, kortom de oorspronkelijke hoogte tot de kap van het door Milders gebouwde pand. Milders verkreeg het recht in deze muur *“tot op de helft der dikte daarin te kunnen inbindten, en daarin ankers en andere werken te kunnen aanbrengen, zulks behoudends de neggescheiding van dien muur, welke de eigendom van den contractant ter anderen zijde blijft.”⁶*

Het huis van Milders kreeg dus geen zelfstandige zijmuren, maar werd ‘ingebalkt’ in de bestaande muren van de buurpanden. Een niet gangbare, maar ook geen ongebruikelijke bouwmethode in de negentiende eeuw. In Amsterdam is een voorbeeld bekend van een (kleine hoek)woning met slechts één zelfstandige eigen muur. Hier gebruikt men wel het begrip ‘resthuis’ voor. Het motief voor deze bouwwijze was ongetwijfeld het bezuinigen op kostbaar bouw materiaal.⁷

Op 9 juni 1873 volgde nog een bouwvergunning voor de aansluiting van het riool van het in aanbouw zijnde pand naar het gemeenteriool en op 6 september verklaarde de hoofdinspecteur over het bouwen – G. van de Wall – dat op grond van een schriftelijke aangifte dd 30 augustus 1873 bevonden werd dat het huis voldeed aan *“de gegeven voorschriften en toepasselijke bepalingen der verordening op het bouwen (Gemeentebld van 1860, nr.14). Dat dit huis alzoo [...] op den 30 December 1873 voor bewoning in gebruik mag worden genomen.”⁸*

Eendrachtsweg 54-56

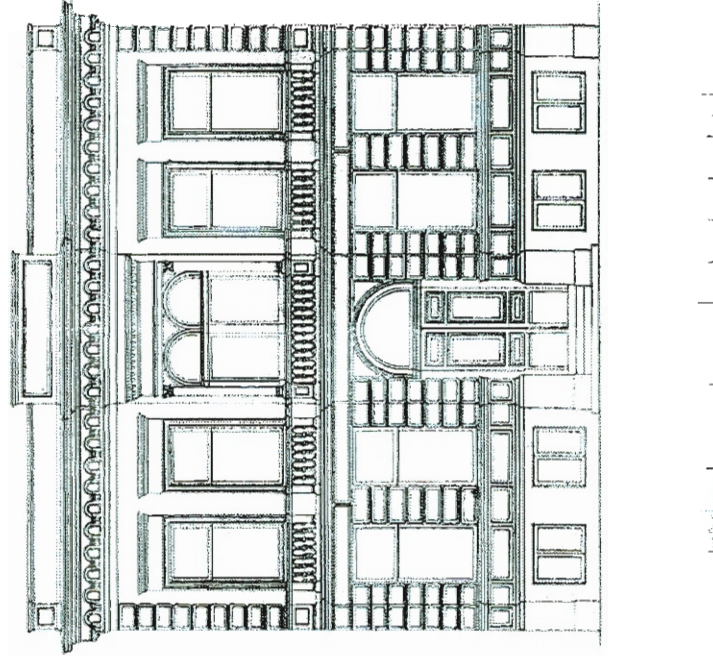
Terwijl het 14,5 m brede bouwperceel en de beschikbare huisnummering (54-56) de bouw van een drietal smalle woningen van het aan het eind van de negentiende eeuw steeds populairdere gang-

ONTWERP VAN EEN WOONHUIS
 aan den
Geandragtenweg te Rotterdam

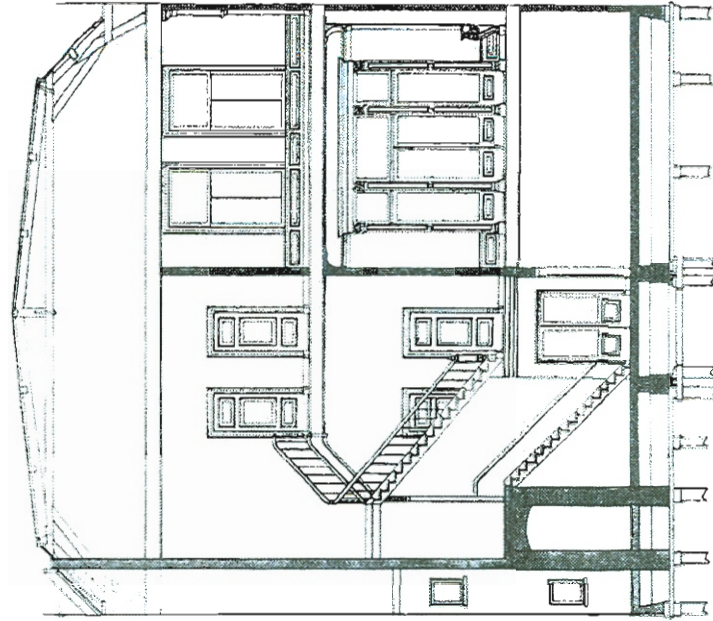
Voorige gevel



Voorige gevel



Doorsnedeprobleme 33 reedle

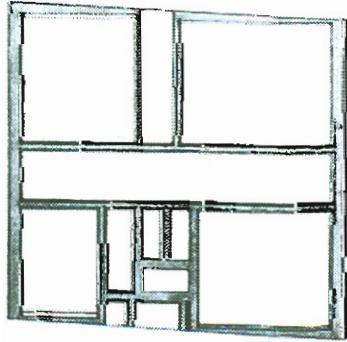


ONTWERP VAN EEN WOONHUIS

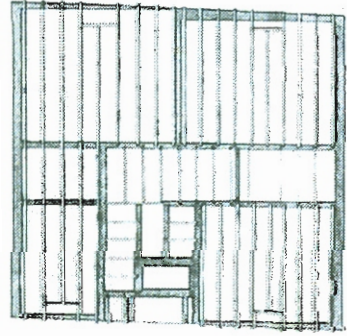
aan den

Genbragisweg 1, Houtdam

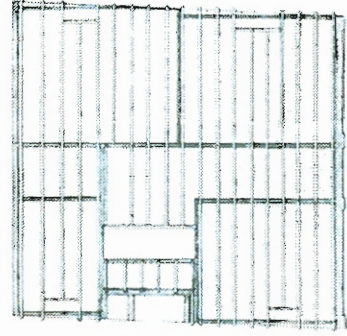
Stroom Sanering



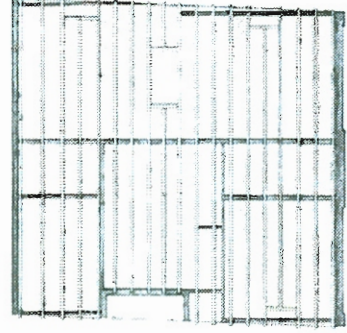
Eerste Manslaag



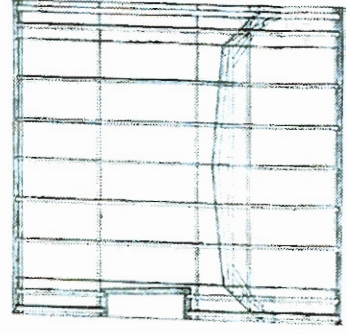
Tweede Manslaag



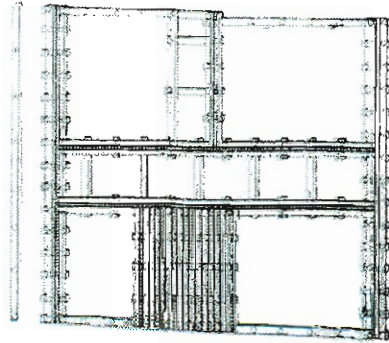
Derde Manslaag



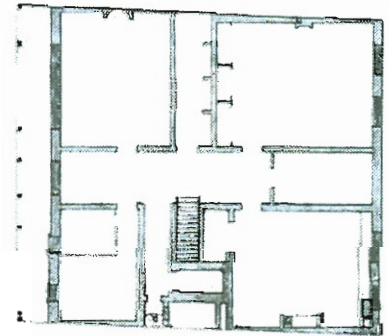
Skap Grond



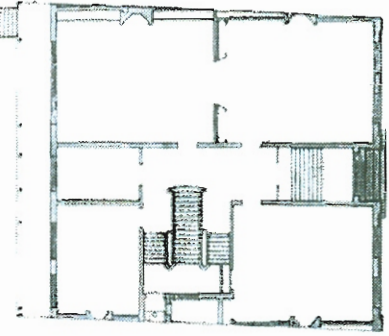
Spaaten Sanering



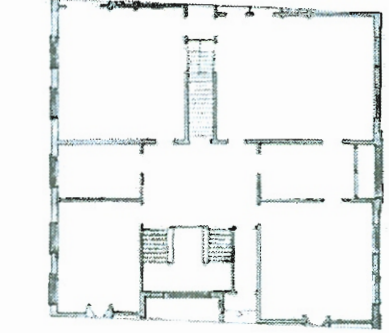
Souterrain



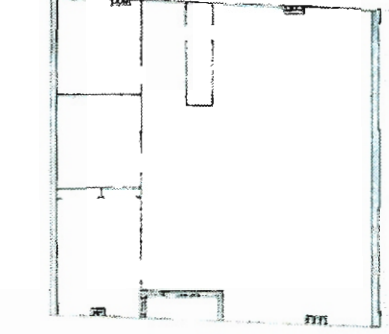
Bel Stage



Eerste Verdieping



Tweede Verdieping



1:100

kamertype huis toestond, liet Milders over de volle breedte en diepte één monumentaal woonhuis optrekken (14,5 x 15,5 m). De bebouwing van de Eendrachtsweg, in aanbouw vanaf 1862, vertoont een mengeling van deze brede (dubbele) en smallere woonhuistypes.⁹ De buurwoningen van Eendrachtsweg 54-56 zijn drieledige combinaties van het gang-kamertype en tellen behalve het souterrain drie bouwlagen.

Het pand dat Milders bouwde heeft de karakteristieke, traditionele indeling van het dubbele huis met aan één kant van de doorlopende (centrale) gang de suite en aan de andere kant de trap tussen twee vertrekken in. Achter de trap is een luchtschacht uitgespaard om de secreten te ventileren. Het is een type dat al sinds de 17^e eeuw voorkomt.

Bouwtekeningen

In het Gemeentearchief bevinden zich ongedateerde en ongesignde bouwtekeningen van het pand met een tekening van de voorgevel, een dwarsdoorsnede en plattegronden van de paalfundering, souterrain, bel etage en eerste verdieping.¹⁰

Het familiearchief Brenninkmeijer bleek een complete set oorspronkelijke bouwtekeningen te bevatten, zij het eveneens ongedateerd en ongesignd. Naast de bouwheer, M. Milders, is dus geen architect of aannemer bekend. Ook de geschreven bronnen uit het familiearchief Brenninkmeijer leverden hierover geen informatie. De tekeningen omvatten de voor- en achtergevel, een dwarsdoorsnede en plattegronden van paal- en stenen fundering, souterrain, bel etage, eerste én zolderverdieping, evenals alle balklagen en het kapplan. De voorgeveltekening uit deze tekeningenset correspondeert – in tegenstelling tot die uit het Gemeentearchief - met het uitgevoerde bouwwerk.

Ruimtelijke indeling

Het pand, met zijn vrijwel vierkante plattegrond, telde anno 1873 een souterrain, bel etage, eerste - en zolderverdieping onder een lage mansardekap. De oorspronkelijke indeling van de verdiepingen was volgens de oorspronkelijke bouwtekeningen¹¹ als volgt:

Bel etage

Via vier hardstenen traptreden bereikt men vanaf de Eendrachtsweg de zich in de heel licht uitspringende middenrisaliet opgenomen dubbele voordeur. Vervolgens betreedt men het met marmer beklede tochtportaal met een trap naar het niveau van de 4.20 m hoge bel etage. Na de tochtpui volgt de centrale hal/gang met rechts (zuidelijk) twee paneeldeuren naar de kamers en suite ofwel de 'salon' (respectievelijk 5.20 x 7.30 m en 5.20 x 7.40 m).

De suite – met dubbele deuren of, zoals hier kamerhoge schuifdeuren, tussen voor- en achterkamer – ontstond in de 18^e eeuw en werd in de 19^e eeuw de standaardvorm voor de woonvertrekken. Na 1860 werd elke mooie- of ontvangkamer 'salon' genoemd.¹²

De desolate toestand waarin deze representatieve ruimte nu verkeert, doet de oorspronkelijke detaillering geen recht. Een nadere beschouwing en enig inlevingsvermogen geeft een heel andere indruk.

De salon is voorzien van een lage paneelvormige houten lambrisering en centraal geplaatste wit marmeren schoorsteenmantels. Een contemporaine toelichting ten aanzien van schoorsteenmantels luidde:

*"Als er een schoorsteen mantel in het vertrek aanwezig is, vormt die gewoonlijk door zijn grootte en door zijn voorsprong en de daardoor ontstane schaduw effecten een hoofdpunt in de decoratie. Daarom moet zijn plaats zoo regelmatig mogelijk ten opzichte van het vertrek worden gekozen, liefst in het midden van een wandvlak, om geen storingen te brengen in het evenwicht, daar wij niet in staat zijn, iets van gelijke waarde er tegenover te stellen. Het omgaande schoorsteenblad, zeer dikwijls van marmer en op consoles of pilasters steunend, is de gewone plaats voor de pendule en andere kleine voorwerpen enz."*¹³

Ook de wandgeleding, bestaande uit een lage lambrisering en een met sierlijst afgezette koof, is overeenkomstig de voor het vierde kwart van de negentiende eeuw correcte verhouding van de wand. De prachtige plafonds en de monumentaal met pilasters voorzien van Corinthische kapitelen omlijste, kamerhoge schuifdeuren werden in oorspronkelijke toestand aangevuld met een massa textiel. Tegenwoordig kennen de ramen alleen nog aan de buitenzijde – in de vorm van de houten jaloeziekapen – de tegenhanger van de 'lambrequin' of 'lamberkein'. De planken vloer – onderbroken door de door het Turks consulaat aangebrachte trap naar het souterrain – is origineel, maar was anno 1872 ongetwijfeld met een aantal (fraaie) kleden bedekt. Het meubilair werd er in zitjes gerangschikt en een groot aantal meubels stond tegen de muur. Een modern ingerichte kamer hoorde vol te zijn en men koos voor een kleurengamma van gedempte gebroken kleuren. De lambrisering, nu donkerbruin geverfd, had oorspronkelijk hoogstwaarschijnlijk een omberkleurige tint.¹⁴ Deze verfkleur is onder meer nog terug te vinden aan de binnenkant van de kasten naast de schuifdeuren.¹⁵

Het 'Handboek tot het leeren kennen en onderzoeken der schilderverven, oliën en vernissen' uit 1868 vermeldt over deze omberkleuren: "*Onder deze naam komen bruine aardverven voor die haren naam ontleenen aan Ombrië, eene romeinsche provincie, waarvan ze vroeger aangevoerd werden. Het zijn kalkachtige okersoorten, die van het lichtbruine tot donkerbruine zelfs tot zwarte trekken en dan verschillende namen dragen als: reebruin, eikenhoutbruin, nooteboomenbruin, kastanjebruin al naar de kleur op eene van deze houtsoorten gelijk.*"¹⁶

Boven de lambrisering waren de kamers en suite oorspronkelijk waarschijnlijk voorzien van op tengel aangebracht behang. Gedeeltelijk is dat nog steeds het geval, maar er bevinden zich geen negentiende-eeuwse sporen meer. In het vierde kwart van de negentiende eeuw was de meest gebruikelijke wijze van wanddecoratie – naast de eerder overheersende wandbespanningen met textiel - het behangselpapier geworden. In 1886 schrijft J. Kam in zijn handleiding voor 'De versiering van onze woning':

*"De meest gebruikelijke wijze van wanddecoratie is wel die door middel van behangselpapier verkregen, oorspronkelijk een Chineesche uitvinding, hoewel gedeeltelijk ook zeer vroeg in Europa bekend, want te Rouaan werd reeds zeer vroeg in 1620 het "Velouté", of "papier tontisse" vervaardigd, is de behangselfabrikage in het laatst der vorige eeuw in Frankrijk zich op eens sterk gaan ontwikkelen. Bedoelde men er aanvankelijk mede op een goedkope wijze, en zoo volkomen mogelijk, de rijke stoffen, die voor wanddecoratie gebruikelijk waren, als zijde, fluweel, goudleer, brocaat enz. na te bootsen, langzamerhand hebben de producten dezer industrie een zelfstandig karakter gekregen, waarbij het begrip van imitatie geheel verdwenen is en waardoor de XIXe eeuw een nieuwe wijze van wandversiering aan de reeds bestaande heeft toegevoegd."*¹⁷

De omlijsting van de schuifdeuren en de doorgang naar de bij een latere verbouwing aangebrachte 'erker', evenals de schoorsteenmantels spelen een rol in de detaillering van de koof van de rijke stucplafonds. De plafonds bevatten in de hoekzwikken de heel gangbare allegorieën van de vier seizoenen.

Het is heel goed mogelijk dat deze stucplafonds oorspronkelijk meerkleurig beschilderd waren. Een in 1878 in Den Haag uitgegeven rapport van de *Rijks-commissie tot het instellen van een onderzoek naar de toestand der Nederlandsche Kunstnijverheid* stelde dat plafonds niet wit moesten zijn.¹⁸ Dit had mede te maken met de steeds gangbaarder gasverlichting, waardoor de kamers ineens heel fel verlicht werden, hetgeen door witte stucplafonds nog werd versterkt. Bij de aanleg van de Eendrachtsweg werd tevens gasverlichting aangelegd, waardoor ook de woningen konden beschikken over een aansluiting. Gasverlichting heeft bij de inrichting van het huis dus zeker een rol gespeeld.

Links (noordelijk) ligt een kamer (5.50 x 6.25 m) die hoogstwaarschijnlijk als eetkamer is gebruikt, gezien de ligging exact boven de in het souterrain gesitueerde keuken en de suggestie op de tekeningen van een spijzenliftje in de hoek en een ruime (servies)kast daarnaast. Achter deze kamer bevindt zich het trappenhuis met een bordestrap naar de verdieping en een



De Eendrachtsweg rond 1903. Woonhuis Milders, op dat moment bewoond door Jos M. de Jongh, telt behalve souterrain en bel etage nog slechts één verdieping en een achter de attiek verscholen zolderverdieping. (GAR, foto C.E. Mogle)

rechte steektrap naar het souterrain. Het trappenhuis wordt verlicht door de aan de noordzijde uitgespaarde lichthof. Deze hof voorziet bovendien de oostelijk van deze hof gesitueerde 'privaten' of 'secreten' in souterrain en de bel etage en het aan de westzijde gesitueerde privaat op de eerste verdieping van frisse lucht. De hal is voorzien van driedelige 'gehoute' grenen paneeldeuren, gevat in geprofileerde deurkozijnen en rijke stucplafonds.

De linker (noordelijke) beuk bevat achter de trap een kamer (3.80 x 5.20 m) en in het verlengde van de gang een kleine kamer (2.50 x 3.80 m), mogelijk respectievelijk de heren- of rookkamer en het (dames)boudoir. Zowel de kamers en suite als de beide andere kamers aan de achterzijde van het pand beschikten over dubbele deuren (*porte brisée*) naar de op bel etage niveau aangebrachte, met een lessenaarsdak overdekte galerij (1,5 m breed) aan de achtergevel. Aan de zuidzijde van deze galerij voerde één rechte steektrap naar de op souterrain-niveau gelegen langgerekte achtertuin.

Souterrain

Het 2.90 m hoge souterrain was toegankelijk via een dubbele (achterdeur)deur in de middenbeuk van de achtergevel of via de trap vanaf de bel etage. Via de achterdeur bereikte men de centrale gang, voorzien van marmeren vloertegels en plinten. Zoals in het gehele pand beschikt ook deze verdieping over driedelige (geverfde) paneeldeuren in geprofileerde deurkozijnen en op marmeren neuten.

Links (zuidelijk) lag de tuinkamer (6.20 x 5.20 m), voorzien van dubbele deuren naar de tuin. Mogelijk was dit de werkkamer van effectenhandelaar Milders, want de kamer was tevens voorzien van een monumentale schoorsteenmantel. Rechts van de gang (noordelijk) bevond zich als eerste een betegelde kamer (5,20 x 3,20 m) met twee relatief kleine vensters, waar mogelijk brandvoorraad werd opgeslagen en die later in gebruik werd genomen als stookkamer.

Oostelijk aansluitend aan de lichthof bevindt zich het privaat en naast de lichthof een zwaar gefundeerde rechthoekige ruimte met een tongewelf waar zich hoogstwaarschijnlijk Milders' kluis bevond. In de stookkamer bevinden zich twee kluizen die beide uit de negentiende eeuw dateren. De oudste is waarschijnlijk het 'kastje' op poten, groen geschilderd met een gouden lijstje en voorzien van leeuwenkopjes achter één waarvan het slot verborgen is. Mogelijk is deze kluis geleverd door de negentiende-eeuwse Rotterdamse firma De Haas.¹⁹ Op de andere, ongedecoreerde kluis is het Lips-embleem bevestigd. Ook deze kluis dateert waarschijnlijk uit het einde van de negentiende eeuw geleverd. Beide kluizen zijn voorzien van pompsloten en de holle wanden zijn gevuld met zaagsel en/of aluinoxide om de hittebestendigheid te verhogen.²⁰

Terug in de centrale gang bevond zich tegenover de trap (zuidelijke beuk) een smalle voorraadkamer (1.20 x 6.20 m) met ingebouwde kasten en daarachter een grote werkkamer (5.20 x 7.20 m), eveneens van diepe kasten voorzien. In het verlengde van de gang, gedeeltelijk onder de entree trap van het huis gelegen, bevindt zich nog een kleine kamer (2.40 x 4.60 m) met een granito vloer.

In de noordelijke beuk bevond zich aan de voorgevelzijde de ruime keuken, met wasbak annex werkblad en fornuis en een klein venstertje om leveranciers te woord te staan en kleinere goederen in ontvangst te nemen. Deze keuken stond waarschijnlijk middels een goederenliftje ter plaatse van de lichthof in verbinding met de bovengelegen eetkamer op de bel etage. Het gebrek aan een dessertkamer of 'pantry' werd hierdoor gecompenseerd. De keuken beschikt eveneens over een diepe kastruimte (1.25 x 2.00 m) voorzien van een granito vloer.

Eerste verdieping

De bordestrap in de centrale hal van de bel etage leidt vanaf het bordes met dubbele traparmen naar de ruime hal van de eerste verdieping. De hal ontsluit de zes kamers op de eerste verdieping, evenals de recht tegenover de bordestrap gesitueerde rechte steektrap naar de kapverdieping. Aan weerszijden van deze trap, in de zuidelijke beuk, bevinden zich twee grote kamers (respectievelijk 6.10 x 5.90 m aan de tuinzijde en 5.80 x 7.30 aan de straatzijde). Beide kamers zijn voorzien van

muurkasten, verwerkt in de 'gemetselde voorzetmuren' die de kamers recht maken ten opzichte van de niet haaks lopende gemeenschappelijke zijmuren van de buurpanden. Onder de trap naar de zolder bevond zich een mogelijke verbinding tussen deze twee vertrekken, misschien de respectievelijke slaapkamers van de heer en mevrouw Milders. In de middenbeuk bevinden zich aan straat- en tuinzijde twee kleine, onverwarmde kamers, waarvan die aan de straatzijde mogelijk ook toen al in gebruik was als badkamer. In de noordelijke beuk bevinden zich aan weerszijden van de trap twee kamers (respectievelijk 5.10 x 3.80 m aan de tuinzijde en 5.50 x 5.20 m aan de straatzijde). Westelijk van de bordestrap leidde een afgesloten gang naar het privaat.

Kapverdieping

De achter een deur verscholen steektrap tegenover de bordestrap leidde naar de 2.25 m hoge zolder onder de mansardekap. Grotendeels was deze zolder leeg ten behoeve van opslag en het gebruik als droog- en strijkruimte voor het linnengoed. Aan de straatzijde lag de zolder geheel verscholen achter de kroonlijst en attiek. Aan de tuinzijde was de gevel voorzien van een vijftal lage openslaande vensters.²¹ Aan deze zijde zijn drie onverwarmde dienstbodevertrekken afgetimmerd. De grootste – in de noordelijke beuk – was tevens voorzien van grote kasten.

Voorgevel

Milders liet het woonhuis ontwerpen in eclectische trant, of zoals een eigentijdse commentator op de Rotterdamse architectuur in het tijdschrift de Opmerker in 1883 omschreef, in de "*alomheerschende klassieke strooming*".²² De voorgevel refereert niet meer direct aan de in Rotterdam zo gangbare – door stadsarchitect W.N. Rose gepromote – Rondbogenstijl, maar in het tweelichtvenster in de loggia op de verdieping klinkt deze voorkeur nog wel licht door. De voorgevel heeft een eerder robuust dan sierlijk karakter door het hoge hardstenen basement, de karakteristieke grote schuiframen (H-vensters), voorzien van zo groot mogelijke ruiten en de stevige kroonlijst met attiek. De rustica voegen en cassetten in het cementpleister van de penanten van de bel etage en de zijlisenen articuleren dit robuuste karakter nog extra. De gevel telt vijf vensterassen, waarvan die in de licht uitspringende middenrisaliet breder is en halverwege souterrain en bel etage de dubbele eikenhouten voordeur bevat en ter hoogte van de eerste verdieping een loggia met een dubbele deur voorzien van rondboog bovenlichten. De loggia en overige vensters op de verdieping zijn voorzien van een aedica-vormige omlijsting waarbij echter een fronton ontbreekt. De pilasters aan weerszijden van de loggia dragen Corinthische kapitelen. Een cordonlijst in het hardstenen basement, met daarboven een lijst van gebosseerde blokken, markeert de overgang van souterrain naar bel etage en een cordijnlijst met daarboven ter plaatse van de vensterassen aangebrachte lijsten met balusters markeert de overgang van bel etage naar eerste verdieping. De gevel wordt afgesloten met een zware kroonlijst voorzien van een boogfries op consoles met bladwerk, en een attiek met geaccentueerde middenrisaliet en zijlisenen. De datering van de houten jaloeziekapen is onduidelijk. Deze kunnen uit de bouwperiode stammen, maar het is ook goed mogelijk dat ze later zijn aangebracht.

Achtergevel

De achtergevel is zoals gebruikelijk in de negentiende eeuw een stuk soberder vormgegeven en bevat behalve de stuc laag, de licht getoogde vensteropeningen – op de eerste verdieping voorzien van T-vensters en op de zolderverdieping van openslaande tweedelige vensters – en de kroonlijst geen decoratie. Het souterrain bevat links de openslaande dubbele paneeldeuren met hoge vensters, geflankeerd door dito vensters en in de middenrisaliet dito deuren als achteringang. Rechts bevinden zich twee kleine rechthoekige ramen. De bel etage wordt in beslag genomen door de door kolommen ondersteunde galerij, voorzien van een lessenaarsdak, gedragen door geprofileerde kolommen en voorzien van een decoratieve

'franje'. De galerij was afgezet met een balustrade met spijltjes. Uiterst links (zuidelijk) bevond zich de trap naar de tuin, met een balustervormige trappalen. De drie beuken van de bel etage waren alle voorzien van dubbele openslaande deuren naar de galerij, vormgegeven conform de paneeldeuren op het souterrain. De deuren van de kamers en suite en de kamer in de noordelijke beuk werden evenals die van de werkkamer op het souterrain geflankeerd door gelijkvormige vensters. Deze deur- en vensterpartijen waren bovendien voorzien van bovenlichten.

Tuin & vertrek

Op 4 januari 1876 sloot Milders een overeenkomst met 'meestermetselaar' J.J. de Lange Dz. waarin vastgelegd werd dat De Lange de zijmuur van het pand dat hij aan de Eendrachtsstraat aan het bouwen was (noordelijk van het terrein van Milders) zou plaatsen midden op de erfscheiding en dat Milders het recht had hier "nu of later de genoemde muur ter halve dikte met deszelfs palen, kespen, platen enz. aan te koop en voor den prijs welke daarvoor alsdan door van beide zijden benoemde deskundigen zal worden opgemaakt". Milders overwoog blijkbaar later zijn perceel hier te bebouwen en daarbij dezelfde constructieve 'truc' toe te passen als bij de bouw van Eendrachtsweg 54-56. Terwijl de Eendrachtsstraat steeds verder bebouwd werd, zou het er in 'de achtertuin' van de Milders echter nooit van komen. Evenals bij enkele andere percelen aan de Eendrachtsweg bleef het langgerekte kavel achter het woonhuis tot aan de Eendrachtsstraat tot na de Tweede Wereldoorlog uitsluitend in gebruik als tuin. Het oorspronkelijke tuinhuis liet Milders – als een van de laatsten in de Eendrachtsweg – in 1873 slopen, mogelijk nadat het nog enige tijd als bouwkeet was gebruikt.²³

Hoe de Milders hun tuin inrichtten is helaas niet zichtbaar op de beschikbare kaartbeelden. Plattegronden van Rotterdam in 1839 en 1865 leveren alleen een globale – en mogelijk niet eens realistische – suggestie van de laatste inrichting van tuin nr. 27 in de Eendrachtslaan: een in verhouding met de omringende tuinen eenvoudige formele tuin met een middenpad – voorzien van een cirkelvormig centrum – naar het achter in de tuin gelgen tuinhuis. In tegenstelling tot andere tuinen in de laan, die medio 1862 al beschikten over een aanleg in landschapsstijl, bleef – tenminste volgens deze kaarten – in deze tuin het oorspronkelijke formele karakter bewaard. Of de Milders hierin een wijziging aanbrachten is voorsnog onbekend.

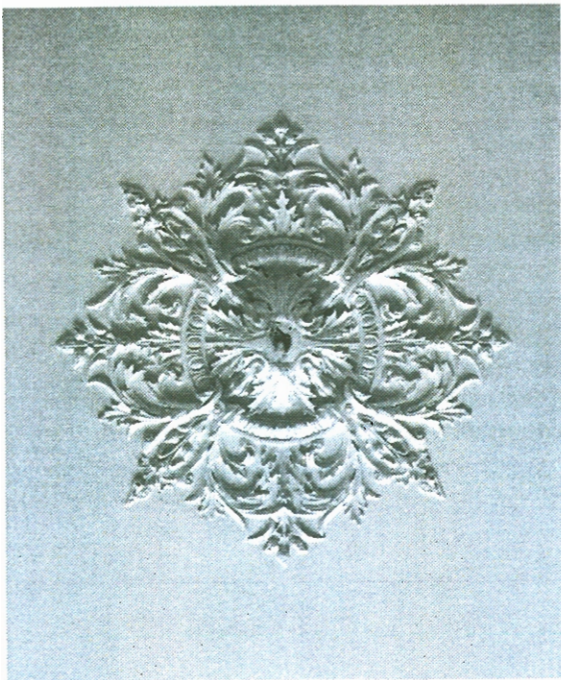
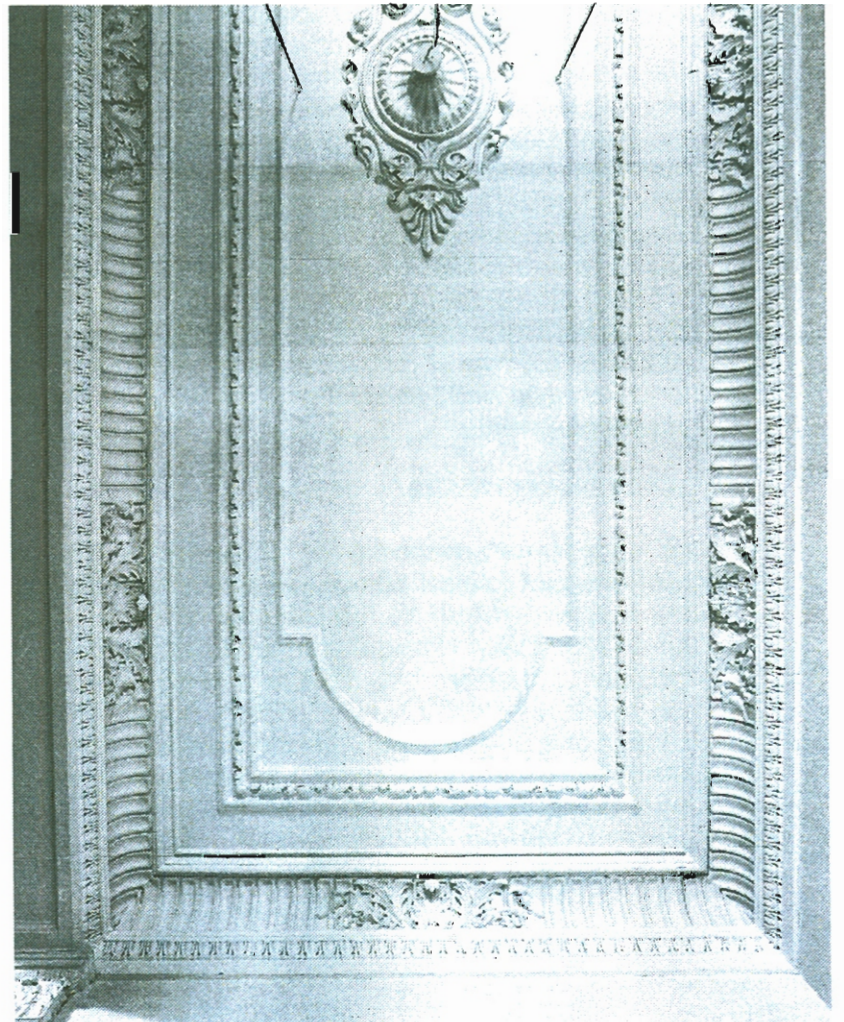
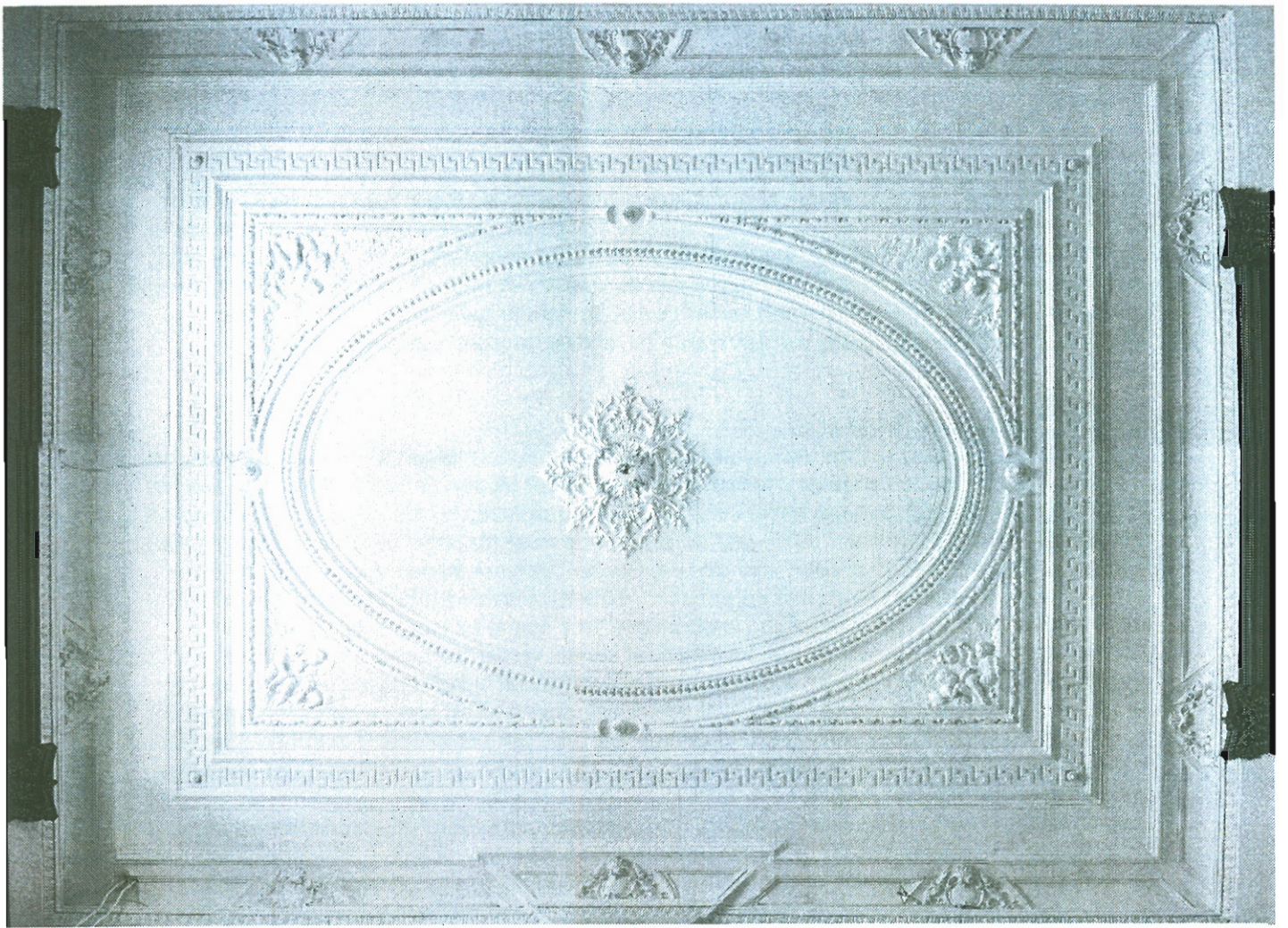
Marie Milders en zijn gezin bewoonden de Eendrachtsweg tot 1893. Gedurende deze periode beviel mevrouw Milders nog van vijf kinderen. Twee daarvan, Marie (1874) en Marie Elisabeth (1882) overleden opnieuw kort na de geboorte. Twee dochtertjes, Christine Elisabeth (1875-1952) en Sara Adriana Maria (1884-1970) en één zoon, Anthony Mari (1877-1937) completeerden het gezin in de Eendrachtsweg tot een gezin met vijf kinderen in de leeftijd van 9-25 jaar op het moment dat het gezin het pand in 1893 verliet. Inmiddels was de huisnummering – in 1884 – veranderd en droeg het pand zijn huidige huisnummer: Eendrachtsweg 67.

Een laatste bericht over M. Milders vermeldt het Rotterdams Jaarboekje in 1918: "6 juli [1917]: Te Zeist overlijdt op 77-jarigen leeftijd de heer Mari Milders, oudste firmant van de firma Milders en Gleichmann alhier, handelaars in effecten, jaren lang bestuurslid van de Vereeniging van effectenhandelaren."

Eendrachtsweg anno 1873: de burenen

De Rotterdamse 'adresboeken' in het Gemeentearchief vermelden per adres jaarlijks de hoofdbewoner én diens beroep. Hierdoor leveren deze adresboeken een aardig inzicht in de samenstelling van de Eendrachtsweg, ofwel 'de burenen' van de familie Milders.

Anno 1873 zijn de volgende beroepen gevestigd aan de Eendrachtsweg: 17 koopmannen, 2 drogisten, 1 makelaar, 3 predikanten, 1 onderwijzeres, 1 stucadoor, 3 wijnkopers, 1 (sub)officier van justitie, 1 kassier, 1 boekhandelaar, 1 notaris, de hoofdredacteur van het NRC (J.A. Lamping), 1 kleermaker, 1 assuradeur, 3 graanfactoren/handelaars, de gemeentesecretaris (J.L. Nierstrasz), 1 kantoorbediende, 1 bierbrouwer, 1 geneesheer, 1 reeder, 2 agenten en 1 expediteur. Al met al is de buurt te classificeren als 'hogere middenklasse'.



Inventarisatie nog aanwezige oorspronkelijke interieuronderdelen periode Milders (dd 1873):

Eendrachtsweg 67 heeft zijn oorspronkelijke karakter zowel in ex- als interieur voor een zeer groot deel behouden. Wat betreft het interieur is de volgende inventarisatie van oorspronkelijke interieuronderdelen van belang:

Souterrain

Vloeren

De vloer in de gang bestaat uit wit marmeren tegels waarvan de maten variëren tussen de 64 bij 62 cm. De neuten onder de deurkozijnen zijn van hetzelfde marmer, evenals sommige drempels.

De vloer in de stookruimte (S4) bestaat uit okerkleurige tegels van het merk Regout (Maastricht) en dateert waarschijnlijk uit de bouwperiode. (Er liggen twee soorten tegels, de tegels met de donkerdere kleur zijn waarschijnlijk later ingevoegd.) Ook in S1 zijn tijdens het funderingsonderzoek deze okerkleurige tegels aangetroffen.

In de voormalige keuken (S3) is de diepe kastruimte (1.25 x 2.00 m) voorzien van een granito vloer en marmeren plinten. In de ruimte onder de entreetrap (S7) bevindt zich eveneens een granito vloer. Onder de trap zijn twee compartimenten aangebracht, voorzien van troggewelfjes tussen ijzeren liggers. De wanden zijn hier wit betegeld (15 x 15 cm). (Deze indeling staat echter niet op de oorspronkelijke bouwtekeningen.)

Wanden

De wanden van gang, toilet en steektrap zijn volledig bekleed met witte tegels (15 x 15 cm) en voorzien van zwarte knobbellijsten die de wandgeledingen detailleren. Deze tegels en knobbellijsten waren bijzonder lang in gebruik. De knobbellijsten waren in de 19^e eeuw bepaald niet modern, ze stammen oorspronkelijk uit de 17^e eeuw, maar kwamen in de jaren twintig van de 20^e eeuw weer in de mode. Waarschijnlijk dateert de tegellambrisering voor een groot deel daadwerkelijk uit de bouwperiode en is deze tijdens verbouwingen rond 1927 enigszins gewijzigd aangevuld (met name in SG). Gedeeltelijk zijn de aangevulde, jongere (zwarte) tegels te herkennen aan hun geringere dikte.

Steektrap naar bel etage

Het trappgat is voorzien van een getoogd stucplafond met eenvoudige geprofileerde lijst en balustervormige trappalen. Deze trappalen staan op de oorspronkelijke bouwtekening niét aangegeven onder aan deze trap, maar wél onderaan de bordestrap. De trappalen van de bordestrap zijn echter in 1927 vervangen door andere exemplaren. Mogelijk zijn toen de oorspronkelijke trappalen verplaatst naar het souterrain!

Vensters en luiken

De vertrekken aan de straatzijde (S1 en S3) bevatten nog de originele tweeledige naar binnen openslaande vensters, voorzien van een spanjoetsluiting. In de keuken omvat het linkerraam een extra klein dienstbodaampje. Het sluitwerk ontbreekt. Aan het mankeren van de verf is te zien welke vorm dit sluitwerk oorspronkelijk had. De inklapbare vierdelige binnenluiken, geprofileerd met panelen, zijn in S1 nog aanwezig.

Deuren

De oorspronkelijke geverfde paneeldeuren in geprofileerde deurkozijnen zijn nog aanwezig, zij het betimmerd.

Kluisen

Twee negentiende-eeuwse kluisen, één gefabriceerd door Lips, Dordrecht, de ander mogelijk door

de Rotterdamse firma De Haas.

Bel etage

Tochtportaal (B7)

De eikenhouten dubbele voordeur bestaat uit een met hoekornamenten gedecoreerd onderpaneel, een van glas voorzien middenpaneel met rondboog bekroning en siertraliewerk uit een latere bewoningsperiode, en een bovenpaneel met twee sterk, geprofileerde hoekornamenten. De rondboog bekroning is voorzien van een centraal cartouche-vormig ornament met acanthusbladeren. De rondboog wordt bovendien geaccentueerd met een lijst van samengebonden bladeren.

In de halfronde boog boven het onderpaneel van de linkerdeur bevindt zich nog de oorspronkelijke messing deurknop. De rechterdeur is niet meer origineel, maar is een naoorlogse reconstructie. Het houtsnijwerk is hier oppervlakkiger dan dat van de linkerdeur en er ontbreken details.

Boven de deur bevindt zich een halfrond bovenlicht met een decoratief (halfrond) smeedijzeren roosvenster.

Wit marmeren vloer, lambrisering met geprofileerde lijst en traptreden (8), metalen handlijst.

Boven de marmerlambrisering zijn de wanden gestuct. Onderzoek naar mogelijke oorspronkelijke beschildering onder de huidige laag wordt aanbevolen.

Naar de gang een eikenhouten rijk gedecoreerde tochtput op marmeren neuten en met glas-inlood bovenlicht. Het stucplafond bevat een centrale rozet en is opgebouwd conform het hierna omschreven stucplafond in de hal/gang.

Vloeren

Tochtportaal, wc en hal/gang voorzien van wit marmeren tegels. Vertrekken houten planken vloeren, oorspronkelijk voorzien van vloerbedekking.

Gang/hal

Driedelige paneeldeuren, aan de halzijde 'gehout', aan de kamerzijden geverfd, in geprofileerde deurkozijnen. Na verwijdering van enkele niet-originele triplex/mahoniefineer platen werd het oorspronkelijke 'houtwerk' uit de bouwperiode weer gedeeltelijk zichtbaar: de panelen zijn voorzien van een houtschildering in wortelnoten-motief, omlijst met een rand in (waarschijnlijk) esdoornmotief. De oorspronkelijke houtschildering van de deurstijlen en -regels is door de overschildering in mahonie vooralsnog niet meer zichtbaar.

De wanden van hal en trappenhuis waren volgens de oorspronkelijke bouwtekeningen niet voorzien van een lambrisering. Er zijn op deze tekeningen (dwarsdoorsnede) alleen plinten aangegeven. Wel oorspronkelijk zijn ongetwijfeld de hoekpilasters, bekroond met stucco korinthische kapitelen, aan weerszijden van de hal/het trappenhuis, ter ondersteuning van de dragende muren. Allen de houten bekleding van deze hoekpilasters dateert uit een latere periode.

Het halletje achter de bordestrap - bij de lichtkoof - heeft een bekleding met witte tegels en zwarte knobbellijsten conform in het souterrain. De lichteof is hier voorzien van een schuifraam met glas-inlood, waarvan de middelste twee rijen glasruitjes breder zijn dan de overige. Het stucplafond omvat een rechthoekige geprofileerde sierlijst.

Het toilet is voorzien van een wit marmeren vloer- en wandbekleding en een klein rechthoekig, naar buiten openstaand, venster ter plaatse van de lichtkoof.

Stucplafond hal bel etage

De in hoog reliëf bewerkte koof omsluit het langgerekte, rechthoekige plafond. De decoratie bestaat uit lijstwerk rond een centraal ornament. Het middenveld wordt geaccentueerd door een rechthoekige lijst met aan de korte zijden rondbogen. Daar omheen bevindt zich rechthoekig lijstwerk met een middenlijst conform veel plafonds in dit pand: een rand van kralen afgewisseld met bladmotieven. Het ovale middenornament is opgebouwd uit een cirkel van bladvormen met een eierlijst, omgeven door een gecompliceerde lijst van bloemranken uitlopend in twee palmetten.

De koof heeft een doorlopend trochylus-profiel met ornamenten van acanthusbladeren. Een eierlijst sluit de koof naar de muren af.

Kamers en suite, de 'salon' (B 1 en B2)

De planken vloer – onderbroken door de door het Turks consulaat aangebrachte trap naar het souterrain – is origineel, maar was anno 1872 ongetwijfeld met een aantal (fraaie) kleden bedekt. De wandbetimmering bestaat uit een geverfde, houten lambrisering (70 cm hoogte) en is opgebouwd uit een plint, paneelwerk voorzien van hoekrozetten en een bekroning met geprofileerd regelwerk. Ook de panelen aan de binnenzijde van de deuren zijn voorzien van hoekrozetten.²⁴ De lambrisering, nu donkerbruin geverfd, had oorspronkelijk mogelijk een omberkleurige tint. Deze verfkleur is onder meer nog terug te vinden aan de binnenkant van de kasten naast de schuifdeuren. Ook deze schuifdeuren zijn aan de onderzijde voorzien van paneelwerk met rozetten. Boven de onderpanelen zijn de schuifdeuren voorzien van glazen ruitjes in een rechthoekige houten roedenverdeling. De omlijsting van de schuifdeuren bestaat uit twee pilasters met Corinthische kapitelen en zuilschachten met paneelwerk. (De Corinthische kapitelen van deze pilasters zijn identiek aan de kapitelen van de voorgevel.) De ondiepe muurkasten boven de lambrisering, aan weerszijden van de schuifdeuren, zijn voorzien van een kroonlijst en geprofileerde kastdeuren met rondboog vensters met sloten.

De gemetselde wanden zijn boven de lambrisering voorzien van houten regelwerk met tengel en behang. Er zijn in deze kamer geen werkelijk oude behangsporen meer aangetroffen. Gedeeltelijk is het tengel verwijderd en vervangen door gipsplaten.

In het midden van de buitenmuren bevinden zich in beide kamers geprofileerde wit marmeren schoorsteenmantels samengesteld uit twee sierlijke hoekpilasters op plinten welke consoles met trigliefen ondersteunen die het omgaande schoorsteenblad dragen. De binnenkant van de schoorsteenmantel is licht getoogd en heeft een verdiept hoekaccent. Het front van de schoorsteenmantels is voorzien van een centraal cartouchevormig ornament met medaillon.

De decoratie van het stucplafond en de koof bestaat uit getrokken lijstwerk en gegoten reliëfs. De rechthoekige vorm van het plafond verandert, met behulp van in hoekzwikken geplaatste voorstellingen met putti, in een ovaal middenveld. Dit veld is, op het centrale ornament na, leeg. In de met lijsten omzoomde koof wordt de kamergeleding aangegeven door versierde cartouches. Het centrale ornament wordt gevormd door een met eierlijst omzoomd rozet van acanthusbladeren. Vanuit de ove of eierlijst leggen vier forsere bladeren de basis voor de ruit die gevuld met bladmotieven van de cirkel een vierkant maakt. De banden waarmee het ovale middenveld is omlijst zijn afwisselend plat en bol en worden afgesloten met een parellijst.

De hoekzwikken worden omzoomd door een brede bolle band en een snoer met afwisselend bladmotieven en kralen. Vier rozetten verbinden de losse hoekvormen tot een groot rechthoek. Vier andere rozetten accentueren de hoekpunten van de meander in het rechthoekige lijstwerk. De putti in de hoekreliëfs vinden net als het lijstwerk hun oorsprong in klassieke afbeeldingen. Hier beelden de putti de vier seizoenen uit. De vier scènes zijn steeds op dezelfde wijze opgebouwd. Drie putti of amoretto's in een wat hoger reliëf verbeelden het jaargetijde met de daarbij behorende attributen. Een nestje met eieren het voorjaar, bloemen de zomer, vruchten het najaar en in de winter is er een jachttafereel. In de achtergrond vervlakt het reliëf en zijn nog een aantal figuurtjes zichtbaar in een idyllisch landschap. Deze hoekvoorstellingen zijn in beide kamers zo identiek dat de voorstellingen waarschijnlijk gegoten zijn.

De kamergeleding die in de koof wordt aangegeven accentueert met name de locatie van de schoorsteenmantel. Hier is niet alleen een cartouche aangebracht maar springt ook het lijstwerk uit. De pilasters die de schuifdeuren flankeren worden eveneens door cartouches geaccentueerd. De plafonds zijn gewit. Zeer waarschijnlijk was dit niet het geval in 1873. Nader kleuronderzoek door een expert wordt sterk aanbevolen.

Kamer (B4)

Het vertrek was oorspronkelijk minder diep en is voorzien van een hoge houten plint. De uit een

latere bouwperiode daterende buitenmuur is wel voorzien van lambrisering conform in eetkamer en kamers en suite en mogelijk dus behouden en verplaatst tijdens de verbouwing.

De profilering van het oorspronkelijke, rechthoekige plafond bestaat uit lijstwerk langs de randen, om de vier hoekornamenten en rond het middenornament. Dit ornament bestaat uit acanthusbladeren die onder de eierlijst uitsteken. Deze lijst is vastgezet door vier afwijkende bladvormen. De hoekornamenten zijn conform die uit de koof in de salon. De koof van dit vertrek is trapsgewijs gevuld met bladerrand en eierlijst. Een subtiele graving verdeelt het plafond in vier afgeschuinde compartimenten.

Eetkamer (B3)

De lambrisering is conform in B1 en B2, maar zonder de hoekrozetten. In dit vertrek is het interessant te onderzoeken of er – behalve het rempedaal - nog resten van het oorspronkelijke spijzenliftje te vinden zijn in de hoek naar de lichtkoof, evenals van de kast daarnaast waarin mogelijk gedeeltelijk het serviesgoed opgeborgen was. Tegenwoordig is deze kast ontsloten aan de gangzijde. Het is niet duidelijk of dit altijd zo geweest is. De oorspronkelijke bouwtekening suggereert de kast aan de zijde van de eetkamer. De lambrisering en binnenzijde van de paneeluur lijkt oorspronkelijk bronsgroen te zijn geschilderd.²⁵

De geprofileerde zwart marmeren schoorsteenmantel bestaat uit sierlijke hoekpilasters op plinten die het omgaande schoorsteenblad ondersteunen. Het front bevat een centraal cartouchevormig ornament.

Eerste verdieping

De buitenwanden van de vertrekken aan straatzijde (EV1 en EV3) en EV4 aan de tuinzijde zijn onder de vensters voorzien van een lambrisering met paneelwerk conform op de bel etage, hier iets lager (66 cm). Onder de huidige donkerbruine verflaag crèmekleurig. Dit geldt ook voor het overige schilderwerk (deuren binnenzijde).

Paneeldeuren voorzien van (wortelnoten) houtschildering aan halzijden en geschilderd aan kamerzijden, conform bel etage.

De stucplafonds op de verdieping zijn voorzien van lijstwerk en middenornamenten, waarbij het lijstwerk verwantschap vertoont met dat van de plafonds op de bel etage, zij het in sterk vereenvoudigde vorm.

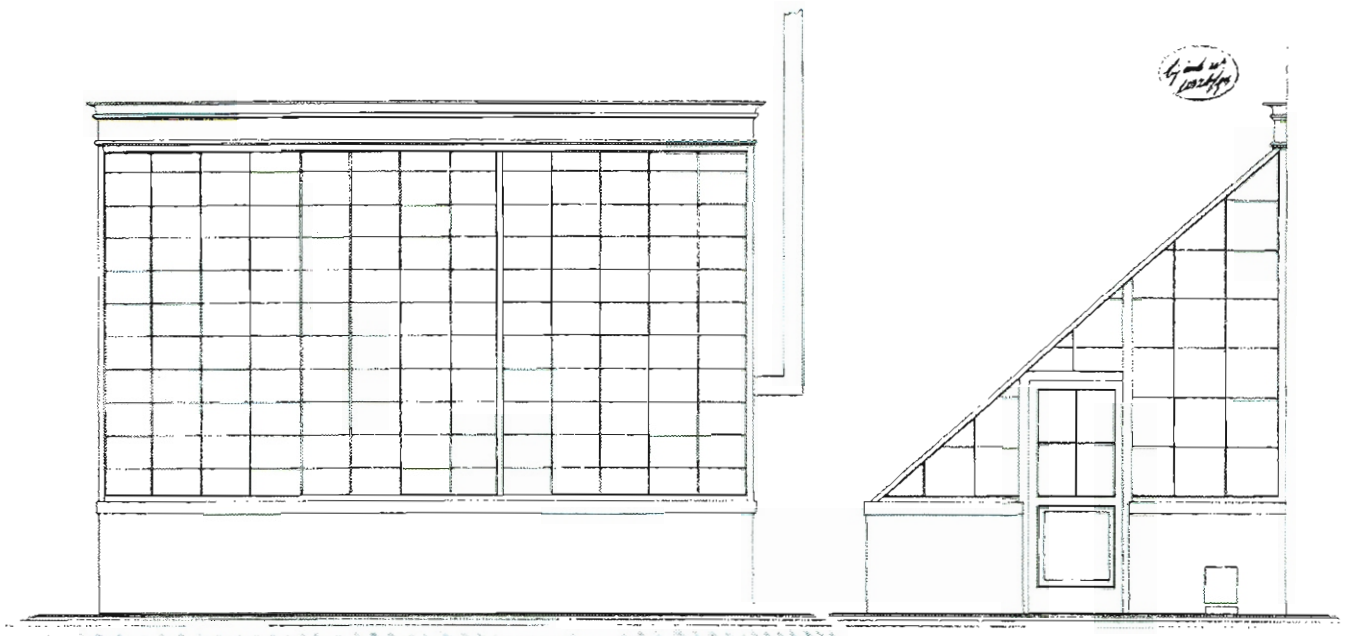
De ongeprofileerde zwart marmeren schoorsteenmantels in kamers EV1 en EV3. zijn evenals de stucplafonds te vergelijken met die van de bel etage, in vereenvoudigde vorm. De rechthoekige schoorsteenbladen hebben in het licht getoogde front een verdiepte decoratie.

De badkamer bezit twee openslaande deuren naar de loggia, aan de onderzijde voorzien van paneelwerk en daarboven van glas. Boven de deuren bovenlichten, waarvan het linker uitgevoerd als valraam, te bedienen met een hendel. Gedecoreerd stucplafond, echter grotendeels verscholen achter systeemplafond.

Zolderverdieping

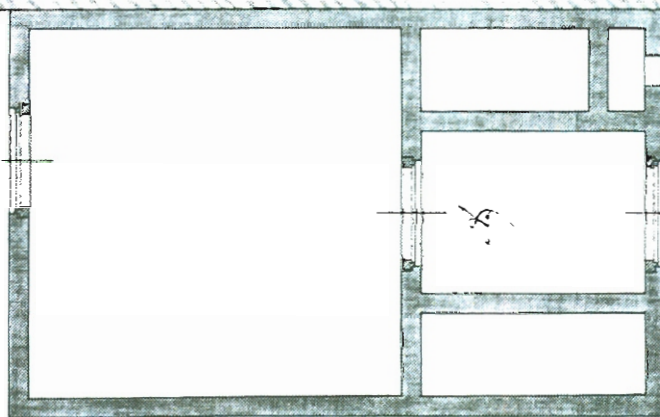
Hier dateren alleen de nog aanwezige tweedelige openslaande vensters (TV1, TV2) uit de bouwperiode en zijn conform de vensters uit het souterrain (S1 en S3) voorzien van een spanjoletsluiting van messing en handgrepen van koper en in TV4 van hoorn. Onder deze vensters lambrisering met paneelwerk conform op eerste verdieping (67 cm), eveneens crèmekleurig.

- ¹ De voornaam wordt – ook in officiële stukken – soms gespeld als Marie, soms als Mari.
- ² Familiearchief R. Milders.
- ³ Bouwvergunning in GAR, Bouwtekeningen 1860-1903, 1873 nr.438, evenals in AFB
- ⁴ AFB, goedkeuring door bouwinspecteur van houten paalfundering dd 9-9-1872.
- ⁵ AFB, koopcontracten M. Milders met resp. weduwe J.J. Ripping 1-4-1873 en J. Kok 8-4-1873.
- ⁶ Ibidem.
- ⁷ Volgens inlichtingen van ir. F. van Aart, TU Delft. E. Bakema noemde dergelijke ingebalkte panden 'scharnierpanden'.
- ⁸ AFB, goedkeuring woning door bouwinspecteur dd 6-9-1873.
- ⁹ Bij het gang-kamer type ofwel het woningtype met een brede en smalle beuk bevatte in de brede beuk de suite en in de smalle beuk de keuken, de trap en de gang.
- ¹⁰ GAR, Bouwtekeningen Rotterdam 1860-1904 inv.nr.438, BW 1071/814/72 (31/7-1872), nr.841.
- ¹¹ AFB, bouwtekeningen.
- ¹² Van Voorst tot Voorst 1992 pp. 134
- ¹³ Van der Kam, p.172.
- ¹⁴ Inlichtingen op grond van verfmonsters ingewonnen bij Sikkens Schildermuseum in Sassenheim, dhr. A. in 't Veld. Het gebruik van namen voor bepaalde kleursoorten is in de negentiende eeuw net zo betrekkelijk als tegenwoordig. Verven werden bovendien door huisschilders zelf gemeld en konden dus sterk variëren. Wel bekend uit contemporaine interieurs, zoals het museum Bisdom van Vliet in Haasdrecht, is dat het kleurengamma voor modieuze interieurs uit het vierde kwart van de negentiende eeuw bestond uit donkere, warme kleuren: leverkleurig bruin, omberkleuren, bronsgroen, donkerrood en purper. Maar om het betrekkelijke van deze modegevoelige aspecten van het interieur nog maar eens te benadrukken: in 1890 verkoos men tinten als wit en rose.
- ¹⁵ Deze verflaag zou nader onderzocht moeten worden, onze monsters vertonen ook enigszins een gehout motief.
- ¹⁶ G.J. Jacobson A.Bz., p.42.
- ¹⁷ Van der Kam, p.159.
- ¹⁸ J.M.W.van Voorst tot Voorst, deel I, p.244.
- ¹⁹ Suggestie van H. van Steenis, firma Lips te Dordrecht.
- ²⁰ Informatie H. van Steenis, firma Lips te Dordrecht.
- ²¹ Op de bouwtekeningen niet ingetekend in de plattegrond, wel op de achtergeveltekening.
- ²² J.M., 'De bouwkundige beweging te Rotterdam na 1850', *De Opmerker*, 17 november 1883, 423-426.
- ²³ Het tuinhuis staat nog enige tijd na de bouw van het huis op de kaarten, maar is volgens kadastrale gegevens uit het archief van de familie Brenninkmeijer in 1873 gesloopt.
- ²⁴ Bij de later op het balkon gebouwde aanbouw kregen de panelen niet allemaal rozetten. De waarschijnlijk verplaatste deur van B2 naar de kleine kamer in het verlengde van de gang heeft deze rozetten juist weer wel.
- ²⁵ Deze kleur kan echter ook van de verbouwing in 1927 stammen, maar gezien deze verbouwing een sterk historiserend karakter had, is het heel goed mogelijk dat er toen is herschilderd in de oorspronkelijke kleur.



Bouwtekening bloemenkas, vervaardigd in opdracht van M.M. de Monchy, 1893 (GAR)

Schaal 1:20



VERBODEN TOEGANG TOT HET ARCHIEF VAN DE RIJSDIENST
 VAN DE RIJSDIENST VAN RIJSDIENST VAN RIJSDIENST
 28 April 1893
 H. de Monchy

887

Het gebruik van de tuinen aan de Eendrachtsweg in de negentiende eeuw. De familie H.W. de Monchy in hun tuinpriël op Eendrachtsweg 19 in 1888.



3. 1893-1900 M.M. de Monchy: de bouw van een bloemenkas

Als tweede eigenaar-bewoner van Eendrachtsweg 67 trad medio 1893 'pakhuismeester' M.M. de Monchy (1820-1898) aan. De Monchy was inmiddels al op leeftijd en bracht gezamenlijk met zijn (tweede) echtgenote met Cunera Cornelia Wilkens (1831-1914) zijn laatste levensjaren in het pand door.

Michiel Marinus de Monchy was de zoon van Engel Pieter de Monchy (1793-1883) die zich in 1818 vestigde als pakhuismeester en handelszaken dreef onder de firma E.P. de Monchy, vanaf 1851 de firma M&R de Monchy geheten. E.P. de Monchy was daarnaast president van de Nederlandse Handel Maatschappij en was lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Ook zijn zoons Michiel Marinus en Salomon Jean René speelden een belangrijke rol in het Rotterdams zakenleven. De door hen opgerichte firma M&R de Monchy bestaat nog steeds.¹

M.M. de Monchy bekleedde tal van maatschappelijke functies, maar was met name invloedrijk door zijn langdurige voorzitterschap van de Rotterdamse Kamer van Koophandel, van 16 januari 1874 tot 31 december 1897.

Het lijkt er niet op dat ten behoeve van M.M. de Monchy in het huis drastische moderniseringën plaatsvonden. Ongetwijfeld werd het pand door het echtpaar opnieuw ingericht en gedecoreerd, maar ingrijpende verbouwingen vonden niet plaats. Het is wel zeer waarschijnlijk dat De Monchy's een en ander verbeterden aan de sanitaire voorzieningen, bijvoorbeeld de plaatsing van waterclosets en een beter geoutilleerde badkamer. Gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw verbeterde er veel zaken op dit gebied. Tastbare interieuronderdelen op dit gebied bleven echter niet bewaard. Qua verlichting en verwarming zal er niet veel veranderd zijn gedurende hun bewoningsperiode. Ongetwijfeld stookten ook zij hun kachels op kolen en hadden ze nog gasverlichting.

Een bloemenkas

De enige bouwvergunning de M.M. de Monchy – al direct in 1893 – aanvraag betrof de bouw van een bloemenkas in de tuin.² Zijn aanvraag luidde als volgt:

*"Geeft ondergeteekende met verschuldigde eerbied te kennen dat hij voornemens is in zijn tuin, gelegen achter zijn huis Eendrachtsweg nr. 67 een bloemenkast te doen maken, welke gedeeltelijk verwarmd kan worden, volgens bijgaande tekening in duplo. Eén en ander zal worden uitgevoerd door Ouwendijk en de Richemont, Vasteland 5, 't welk doende Rotterdam 25 maart 1893, M.M. de Monchy"*³

De bouwtekening in het gemeentearchief en toont een eenvoudige kas, opgetrokken op en rechthoekige plattegrond, met een gemetselde basis en een hoge lessenaarsdak-vormige beglaasde opbouw.⁴ De kas bevatte een groter vertrek, voor de 'stalling' van grotere planten, en een kleiner vertrek met twee gemetselde bakken aan de zijden voor het opkweken van planten. Volgens een toelichting van de bouwpolitie aan de hoofdinspecteur over het bouwen zou de kas worden voorzien van een houten roosterwerkfundering en zou het gedeelte gemerkt A (het kleine vertrek) door middel van een "gewone cokeskachel" worden verwarmd. Hij verleende zijn goedkeuring aan het plan en op 28 april 1893 kreeg De Monchy zijn bouwvergunning.⁵

Op de *Plattegrond der gemeente Rotterdam* (versie 1910) is de kas goed te zien. Hij is gebouwd noordoostelijk achter in de tuin, tegen de zijgevel van het in 1875 gebouwde pand Eendrachtstraat 135. De bovenzijde van de kas werd tegen deze gevel fraai afgesloten met een geprofileerde kroonlijst.

Helaas zijn er (nog) geen foto's of kaartbeelden beschikbaar van de inrichting van de tuin aan het einde van de negentiende eeuw. Karakteristiek voor de periode is de bouw van de kas zeer zeker. Aan het einde van de negentiende eeuw nam de belangstelling voor het zélf tuinieren van de burgerij sterk toe en ook werd het kweken en houden van kamerplanten heel populair. Mogelijk was het een tijdverdrijf dat De Monchy na zijn pensionering heeft opgepakt. Een tekening van een groot – ongedefinieerd – landschapspark met daarin verwerkt een silhouetportret van M.M. de Monchy



Silhouet-tekening van M.M. de Monchy als inzet bij een ongedefinieerd landschapspark (GAR, familiearchief De Monchy)

Michiel Marinus de Monchy. †

De gemeente Rotterdam leed wederom een treffend verlies door het afsterven van den heer Michiel Marinus de Monchy, die op zijne terugreis uit Zwitserland, den 20 Augustus l.l. plotseling overleed te Dusseldorp, in den ouderdom van 78 jaren.

Weinigen deden voor den handel en den bloei van de stad zijner inwoning zooveel als hij, als chef van een onzer meest geachte handelshuizen, maar bovenal als voorzitter der Kamer van Koophandel en Fabrieken.

Sedert 1855 was hij lid dier Kamer, en in 1874 werd hij haar voorzitter, als opvolger van zijn waardigen voorganger F. J. Plate; tot ult. December van het vorige jaar vervulde hij die betrekking.

Allen, die hem daar leerden kennen en zagen werken, weten, op welk een



M. M. DE MONCHY.

voortreffelijke wijze hij haar vervulde; bewonderden zijn werkzaamheid, zijn kennis van zaken, zijne toewijding, en vooral zijn tact en onpartijdigheid, waarmede hij de beraadslagingen leidde. Het was onder zijn voorzitterschap, dat de Kamer van Koophandel zoo krachtig medewerkte tot den bloei van Rotterdam, wat zonder twijfel voor een groot deel te danken was aan den steeds volijverigen voorzitter. En waar hij elders de Kamer en den handelsstand van Rotterdam vertegenwoordigde, zelfs met opoffering van tijd en geld, deed hij dat met eene achtbaarheid, die aan niet velen is geschonken. Bij zijn aftreden boden zijn medeleden hem dan ook een symboliek geschenk aan, als hulde voor wat hij voor Rotterdam's handel en nijverheid verricht had.

KENNISGEVING

namens Mevrouw C. C. DE MONCHY - WILKENS,
hare Kinderen, Behuwd-, Klein- en Achterkleinkinderen,
van het overlijden te *Dusseldorf*,

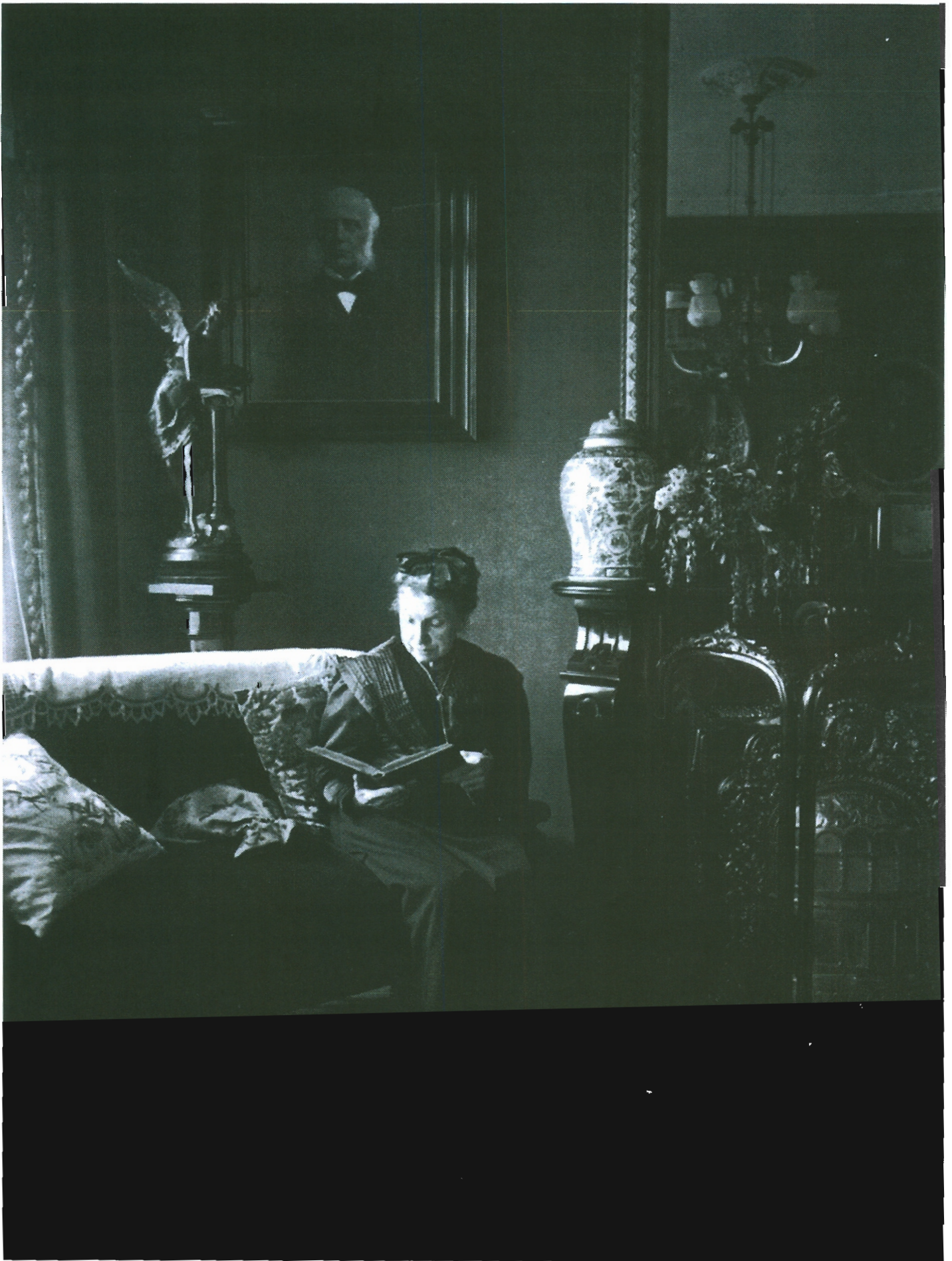
van haren Echtgenoot, hunnen Vader, Behuwd-, Groot- en Overgrootvader,

den Heer **MICHEL MARINUS DE MONCHY**,

in den ouderdom van 78 jaren.

ROTTERDAM, 20 Augustus 1898.

Eendrachtsweg 67.



Portret van de echtgenote van H.W. de Monchy in Eendrachtsweg 19, representatief voor de inrichting van de woning eind negentiende eeuw. De schoorsteenmantel is vrijwel dezelfde als in Eendrachtsweg 67.

in het familiearchief lijkt zijn belangstelling voor de tuinarchitectuur te bevestigen.⁶ Maar het kan natuurlijk ook heel goed een hobby van zijn echtgenote zijn geweest.

Buren en familie

Toen De Monchy de Eendrachtsweg 67 in medio 1893 betrok kreeg hij – naast verschillende 'particulieren' de volgende buren: 2 cargadoors, 1 bierbrouwer, 2 makelaars, 2 wijnhandelaren, 2 geneesheren, 1 koopman, een viertal agenten in buitenlandse huizen, 1 distillateur, 1 exporteur en 1 koetsier.⁷

M.M. de Monchy was overigens niet de enige 'De Monchy' in de Eendrachtsweg. Op nr. 4 woonde A. de Monchy, op nr. 19 dr. H.W. de Monchy en de directe buurman, op nr. 68, was zelfs zijn eigen zoon J. T. de Monchy (1864-1947). Ook 'aan de overzijde', op Westersingel 95, woonde familie: E.P. de Monchy MZn.

Het familiearchief De Monchy bevat wel portretten van M.M. de Monchy en zijn echtgenote, maar helaas geen foto's van hun huis of tuin.⁸ Twee portretfoto's in de salon en/of werkkamer van de in Eendrachtsweg nr. 19 wonende H.W. de Monchy geven desalniettemin een indruk van de sfeer en inrichting die ongetwijfeld ook de Eendrachtsweg 67 aan het einde van de negentiende eeuw karakteriseerde. (zie ill.) H.W. de Monchy richtte met een groep anderen het Sophia-kinderziekenhuis op dat tegenover de Eendrachtsweg, op de Westersingel, werd gebouwd. H.W. de Monchy was hier van 1863-901 geneesheer-directeur.

M.M. De Monchy was het niet gegund lang van zijn oude dag te genieten. Hij stierf op 20 augustus 1898 op 78-jarige leeftijd, tijdens een reis naar Düsseldorf. De overlijdensannonce draagt als afzender 'Eendrachtsweg 67'. De Monchy werd begraven op de begraafplaats in Hillegersberg. Veel Rotterdamse notabelen waren aanwezig op zijn begrafenis, onder meer burgemeester 's Jacob, wethouder Drost, leden van de gemeenteraad en de Kamer van Koophandel (vice-president J.R. Veder en secretaris mr. Th. Reepmaker) *"en verder deputatiën uit de talrijke besturen van financieele, nijverheids-, scheepvaartondernemingen enz. waarmede de overledene als commissaris, bestuurder of eerevoorzitter in betrekking stond. Vrienden en belangstellenden sloten de breede schare, die zich vóór de aan den doodenakker grenzende kerk vereenigd had, toen te 13.30 uur de doffe klanken van de torenklok de nadering van de begrafenisstoet aankondigden."*⁹

Weduwe C.C. de Monchy woonde nog ongeveer één jaar in Eendrachtsweg 67. In dat laatste jaar, vrijwel direct na de dood van haar echtgenoot, schonk zij een door Jozef Israëls geschilderd portret van haar man aan het museum Boymans.¹⁰

¹ GAR, Archief van de familie De Monchy (73).

² Pandkaart Bouw- en Woningtoezicht: "Maken van een bloemenkast achter in de tuin 28/4-1893 B.W. 887/306/'93.

³ GAR, NSA/AZ inv.nr. 2775.

⁴ GAR, Bouwtekeningen 1860-1904; BW 887/306/'93, nr.887.

⁵ GAR, Bouwtekeningen 1860-1904 inv.nr.517, brief bouwinspecteur (nr.96) dd 19 april 1893; brief hoofdinspecteur aan B&W dd 22 april 1893 en 28/4 goedkeuring B&W aan De Monchy. Zie ook: GAR, NSA/AZ inv.nr. 3905 en 2775.

⁶ GAR, Archief van de familie De Monchy (73), inv.nr.300.

⁷ Beroepen genoteerd van alle woningen vanaf Eendrachtsweg 55, d.w.z. vanaf de Kortenaerstraat.

⁸ Ibidem, inv.nr. 302, in Topografisch Historische Atlas. Behalve naspeuringen in dit archief vonden wij mr. H.W. de Monchy bereid voor ons de directe nazaten van M.M. de Monchy te benaderen voor aanvullend materiaal. Helaas leverden ook zijn onderzoek geen extra materiaal over Eendrachtsweg 67.

⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, donderdag 25 augustus 1898, 55^e jrg. nr. 215.

¹⁰ GAR, NSA/AZ inv.nr.3925.

4. 1900-1927 Bewoning, leegstand en gebruik als 'meubelverkoophuis'

Tijdens de eeuwwisseling, in 1900, betrok de koopman Jos M. de Jongh Eendrachtsweg 67. Over Jos M. de Jongh is door snelle naspeuringen slechts weinig te achterhalen, behalve dat hij naast zijn reguliere werk als koopman in 1897 werd benoemd als bestuurslid van de Rotterdamse afdeling van de Ms. van Weldadigheid.¹ Bovendien blijkt uit raadpleging van de telefoonboeken dat De Jongh vóór zijn intrek in de Eendrachtsweg op de Schiedamsche Singel nr. 58 woonde. Niet ver weg dus.

Nog minder is er bekend over de – overigens lange – periode dat hij in de Eendrachtsweg woonde. Bij Bouw- en Woningtoezicht zijn geen bouwvergunningplichtige veranderingen bekend gedurende de 22 jaar dat hij het huis bewoonde. Ongetwijfeld zal hij in deze twee decennia enige keren zijn interieur hebben aangepast aan de gangbare mode, maar expliciet tot hem dateerbare sporen draagt het huis tegenwoordig niet meer.

De burenen

Rond 1900 woonden, behalve koopman De Jongh, in de Eendrachtsweg – vanaf de Kortenaerstraat – 1 bierbrouwer, 3 wijnhandelaren, 1 schilder, 1 assurandeur, 1 ingenieur, de eigenaar van de Westerbazar, 1 cargadoor, 3 makelaars, 2 artsen, 3 commissionairs, 1 pakhuismeester en 1 handelsagent. Aan het eind van de bewoningsperiode door De Jongh (1919) is de samenstelling van de beroepsgroepen van zijn directe burenen enigszins veranderd, maar blijft steeds een doorsnede van de hogere middenklasse: 1 zanglerares, 1 onderwijzer piano & ritmische gymnastiek, 1 masseur annex therapeut in Zweedse heilgymnastiek, 1 arts, 3 advocaten, 1 wijnhandelaar, 2 koopmannen, 1 reeder-cargadoor, 1 ingenieur, 1 theehandelaar, 1 makelaar in koffie, 1 tabakshandelaar, 1 bankier, 1 chauffeur, 1 agent in buitenlandse huizen en een bloemist/tuinarchitect.

Leegstand

Na het vertrek van De Jongh vermelden de Rotterdamse adresboeken enkele jaren, 1923-1927, géén bewoners en stond het pand dus mogelijk leeg. In 1927 is er vervolgens sprake van ene J. Homman, die het pand een jaar lang lijkt te exploiteren als meubelverkoophuis. Inmiddels is het pand maar liefst 54 jaar oud en mogelijk niet zo'n geliefd object meer. De periode van leegstand zal het pand geen goed hebben gedaan en het wellicht had het inmiddels een behoorlijk sleets voorkomen. Al met al een aardige uitdaging voor de volgende eigenaar-bewoner: I.P. Brenninkmeijer.

¹ Rotterdamsch Jaarboekje 1899, p.XLVI.



Siertraliewerk voordeur met initialen van I.P. Brenninkmeijer.

C&A in de Hoogstraat, zojuist opgeleverd in 1928 (GAR)



5. 1927-1970 Verbouwingen "in stijl": I.P. Brenninkmeijer

Medio 1927 kocht I.P. Brenninkmeijer (1882-1959) Eendrachtsweg 67 om er met zijn kinderrijke gezin te gaan wonen. Brenninkmeijer was directeur van de Algemene Confectiehandel, ofwel C&A. Dit in 1841 gestichte confectieconcern opende in 1908 zijn eerste filiaal, een dameskledingzaak, in Rotterdam (Hoogstraat 192). Een jaar later opende C&A hier ook een herenafdeling, maar deze werd in 1913 weer opgeheven.¹ Toen Brenninkmeijer voorbereidingen trof om met zijn gezin te verhuizen naar de Eendrachtsweg was zojuist ook een nieuw monumentaal winkelpand in de Hoogstraat verzezen.

"Verbouwingen"

De pandkaart van Bouw- en Woningtoezicht meldt in 1927 heel abstract "verbouwingen" en in 1932 het explicietere "kamer bel etage vergrooten met serre". De bijbehorende archiefnummers blijken in het gemeentearchief echter een vrijwel geheel dood spoor op te leveren. Bij het bombardement in 1940 werd het stadstimmerhuis aan het Haringvliet volledig in de as werd gelegd en daarmee ook alle archiefbescheiden die niet in de brandvrije kluis waren opgeslagen. Dat gold helaas ook voor de gehele administratie en tekeningencollectie van de dienst Bouw- en Woningtoezicht (Bouwpolitie) vanaf 1903.²

Rest in het archief echter nog wel een verhelderende zinsnede in de 'rubrieksgewijze indicateur op de ingekomen stukken en dossiers betreffende het bouwen door derden (1898-1929)': "*Verzoek van I.P. Brenninkmeijer om van het pand aan de Eendrachtsweg nr. 67 de zolderverdieping te mogen verbouwen en tegen de achtergevel een serre te mogen maken.*"³

Tijdens deze fase van het onderzoek ontbraken nog de oorspronkelijke, complete set bouwtekeningen van het pand, maar een eveneens in het Gemeentearchief gevonden foto van de Eendrachtsweg uit circa 1903 bevestigde de inmiddels gerezen vermoedens: Brenninkmeijer voorzag het huis van een vrijwel geheel nieuwe tweede verdieping.

De foto toont de Eendrachtsweg in oorspronkelijke staat, met het souterrain, de bel etage, de eerste verdieping en een lage zolderverdieping, die aan de voorgevel geheel verscholen ging achter de kroonlijst met attiek, conform de oorspronkelijke bouwtekeningen.

Reconstructie verbouwingen

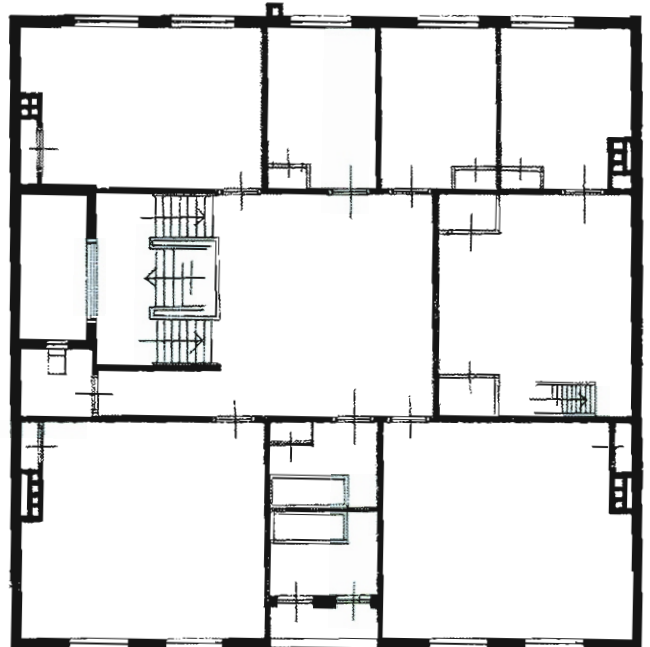
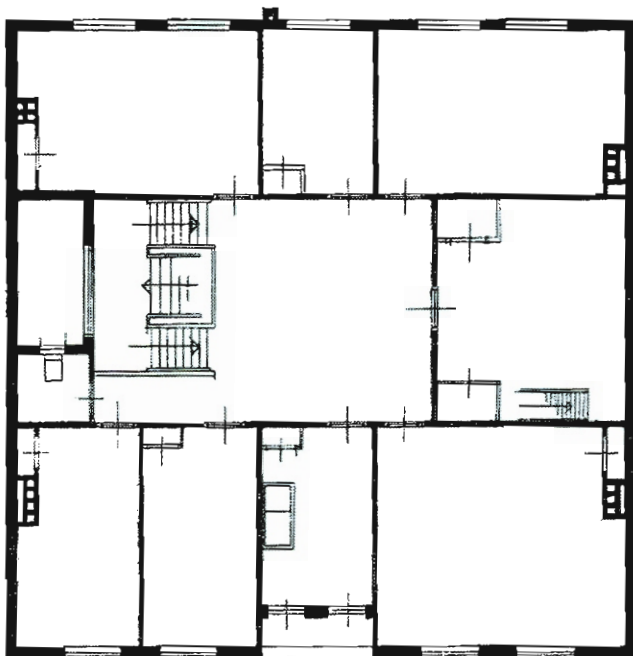
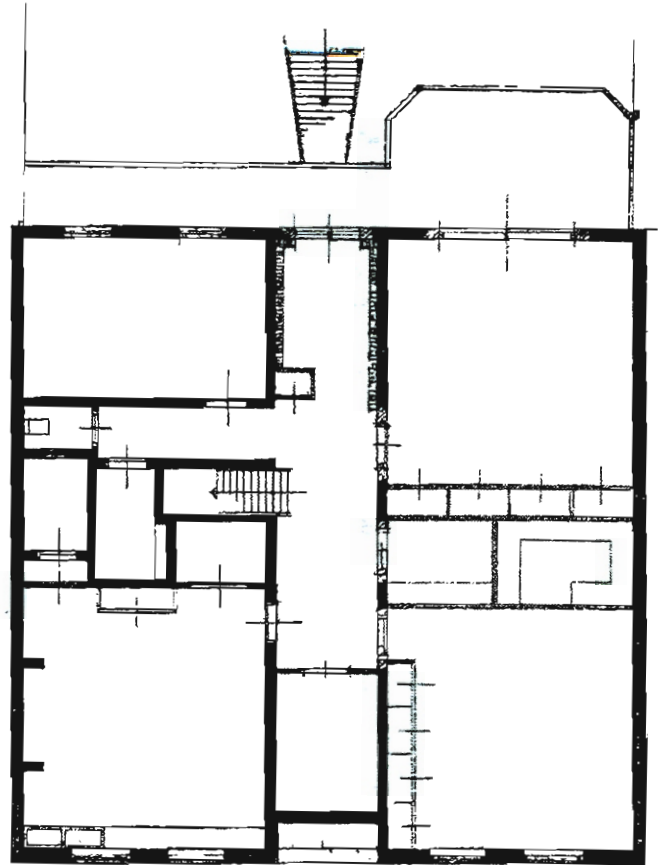
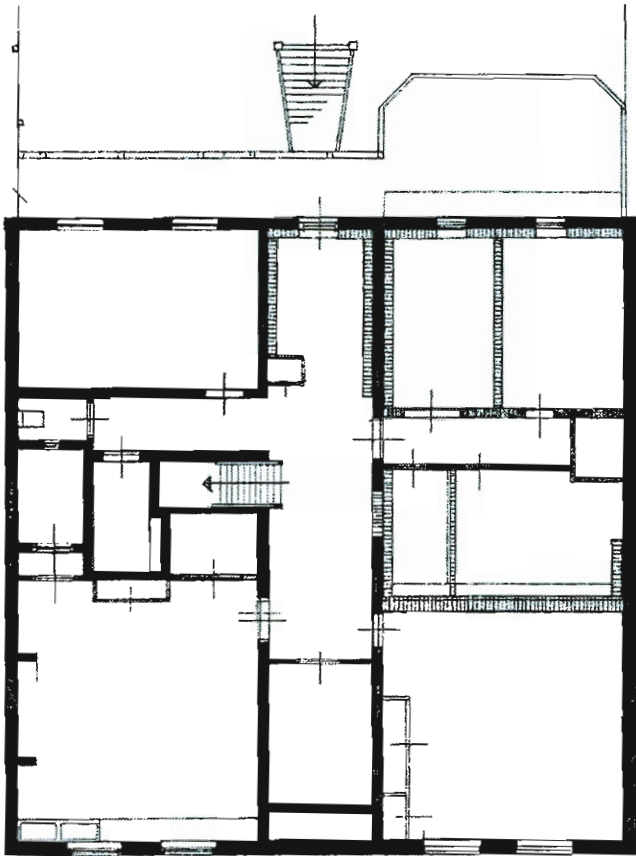
Naast de gevonden zinsnede over de aard van Brenninkmeijers "verbouwingen" leverde de index eveneens de datum van zijn aanvraag voor de bouwvergunning (21 juli 1927) en de datum van het daarop volgende gunstige advies (20 en 26 augustus 1927).

De contacten met één van I.P. Brenninkmeijers zonen, R. Brenninkmeijer (1923) resulteerden merkwaardigerwijs wél in een bruikleen van een vrijwel complete serie negentiende-eeuwse stukken betreffende het huis inclusief de oorspronkelijke bouwtekeningen, maar géén tekeningen, noch veel andere informatie over de door zijn vader uitgevoerde, omvangrijke verbouwing. Via onze 'bemiddelaar' bevestigde R. Brenninkmeijer de bouw van een tweede verdieping in "italiaanse stijl" en suggereerde hij dat ten behoeve van deze uitbreiding de fundering verstevigd zou zijn.⁴

De eerstvolgende recentere bouwtekeningen die beschikbaar zijn van de Eendrachtsweg dateren uit 1946 en hebben betrekking op de bouw van een garage achter in de tuin en een verbouwing van souterrain en tweede verdieping. Omdat deze tekeningen ook 'de bestaande toestand' van deze bouwlagen weergeven, vormen ze tevens een belangrijke bron voor de verbouwingen in 1927 en 1932.

Souterrain

De 'bestaande toestand' van het souterrain dd 1946 toont dat ten opzichte van de oorspronkelijke



Plattegronden souterrain (boven) en tweede verdieping (onder), links de bestaande en rechts de nieuwe situatie 1946 (GAR)

plattegrond de volgende zaken – waarschijnlijk in 1927 – zijn gewijzigd:

-De keuken bleef in gebruik als keuken, maar het spijzenliftje maakte plaats voor een deur naar de lighthof;

-De muren van de smalle voorraadkamer in het midden van de zuidelijke beuk zijn verwijderd en in het zuidoostelijk deel van deze beuk zijn een drietal kleine vertrekken en een tweetal grote kasten ingebouwd, ontsloten door een gangetje. De deuren naar de tuin zijn in deze beuk vervangen door twee smalle vensters;

-In de gang, direct achter de achterdeur, is een goederenliftje geplaatst en de dubbele achterdeur is vervangen door een enkele deur;

-De tekening(en) suggereren dat de kleine vensters in de stookkamer zijn vervangen door grotere (schuif)ramen, maar dat blijkt in de praktijk niet te zijn uitgevoerd. Wel is de toegangsdeur tot dit vertrek verplaatst naar de westelijke gangzijde (i.t.t. de eerdere toegangsdeur, die – ongetwijfeld in verband met de aanvoer van brandstoffen - direct bereikbaar was vanaf de achterdeur in de zuidelijke gangzijde).

Bel etage en eerste verdieping

De plattegrond van de bel etage en eerste verdieping, na de verbouwing in 1927/1932, is niet te traceren via de bouwtekening uit 1946, maar alleen door middel van een bouwtekening uit 1963, toen de lift aan de achtergevel van het pand is geplaatst. Deze tekening wekt echter de indruk niet heel nauwkeurig te zijn. (De deuren van de kamer en suite corresponderen bijvoorbeeld niet met de oorspronkelijke, noch met de huidige situatie en voor een wijziging conform deze tekening zijn geen aanwijsbare sporen.)

De bel etage is aan de tuinzijde uitgebreid met een vijfzijdige erker, ter plaatse van de kamer en suite - voorzien van een plat dak annex balkon op de eerste verdieping - en een rechte uitbreiding van de noordelijke zijbeuk en middenbeuk, voorzien van een laag lessenaarsdak. Voor deze uitbreiding verdween de oorspronkelijke galerij. In de middenas kreeg de gevel geen symmetrische indeling meer, maar werd een enkele deur aangebracht, geflankeerd door een enkel en een dubbel venster. Deze deur vormde nu de enige toegang vanaf de bel etage naar de tuin, door middel van een steektrap, die volgens de tekeningen naar de tuin toe breder werd. Vanuit de overige kamers restte alleen een fraai uitzicht op de tuin vanuit de aangebouwde 'serre' en vensterpartijen.

Op de eerste verdieping wijzigde de indeling van de zuidelijke beuk door de verwijdering van de steektrap naar de zolder. De eerdere wanden aan weerszijden van deze trap werden iets verder uit elkaar geplaatst waardoor er hier ruimte kwam voor twee grote kasten annex kleedkamertjes.⁵ Bovendien kreeg de kamer aan de tuinzijde hier de beschikking over een balkon, op het dak van de vijfzijdige serre.

Tweede verdieping

Ten behoeve van de toegankelijkheid van de toegevoegde tweede verdieping is de bordestrap conform de oorspronkelijke vormgeving uitgebreid tot deze bouwlaag. De oorspronkelijke steektrap naar de vroegere zolderverdieping is verwijderd.

Op de tweede verdieping bevinden zich aan de tuinzijde opnieuw drie vertrekken, echter met een gewijzigde omvang. Het middelste kamertje komt nu overeen met de daaronder liggende kamers in de middenbeuk.

Waar vroeger de steektrap eindigde, is nu een grote (opslag)kamer ingericht met twee grote hoekkasten, voorzien van een daklicht en een steektrap naar het (nieuwe) platte dak.

Westelijk van de lichtbeuk is een toilet gesitueerd, op een vergelijkbare positie als het toilet op de eerste verdieping.

Aan de straatzijde zijn een viertal vertrekken gebouwd: de meest noordelijke zijn twee rechthoekige slaapkamers, in de middenbeuk – met loggia, overeenkomstig op de eerste verdieping – de badkamer en in de zuidelijke hoek een grote kamer.



Achtergevel (bestaande en nieuwe situatie) 1946 (GAR)

Optelsom

Al met al leverde de verbouwing aardig wat extra kamers en comfort op. Het is aannemelijk dat het ook Brenninkmeijer was die het pand van de (oliegestookte) verwarming voorzag. Hij renoveerde daarnaast de badkamer op de eerste verdieping en liet ook op de nieuwe verdieping een extra badkamer en toilet aanbrengen. In een optelsom van kamers die niet direct als dienstvertrek of woonkamer in gebruik waren, in respectievelijk souterrain, eerste en tweede verdieping, komt het aantal mogelijke slaapvertrekken nu op 14 stuks. Brenninkmeijer verschaftte zijn 13 (!) kinderen met deze verbouwing mogelijk dus elk de luxe van een eigen kamer.

Verbouwing "in stijl"

Brenninkmeijer ging bij zijn verbouwing opvallend 'historiserend' te werk. De voorgevel werd geheel in stijl uitgebreid met een tweede verdieping die in wezen een eenvoudiger en minder hoge herhaling vormt van de eerste verdieping. De kroonlijst werd in feite 'opgetild' tot boven deze nieuwe verdieping, maar de attiek verdween uiteraard omdat deze zijn functie verloor. Het huis kreeg een plat dak.

De verandering aan de achtergevel was ingrijpender door de vervanging van de galerij door extra bouwvolume, in de vorm van de serre aan de kamer en suite en de uitgebouwde vensterstrook aan B3. De trap van bel etage naar tuin werd veranderde van positie, van uiterst zuidelijk naar het midden.

Ook de interieuraanpassingen zijn opvallend zorgvuldig in stijl uitgevoerd. Zo werden bijvoorbeeld in de kamer en suite de middelste pilasters ter plaatse van de oude openslaande deuren naar de oorspronkelijke galerij gebruikt om de resterende pilasters geheel links en rechts aan de zijde van de nieuwe serre aan te vullen. Ook werden de panelen (met hoekornamenten) van de verwijderde deuren hergebruikt in de serre. Daarnaast liet Brenninkmeijer voor de centrale verwarming fraaie houten verwarmingskasten vervaardigen die hoofdzakelijk onder de vensters werden geplaatst, maar ook op enkele andere plaatsen in het pand.

Oorspronkelijke interieuronderdelen als de stucplafonds, lambrisering en schoorsteenmantels werden grotendeels intact gelaten en in stijl aangevuld. Ook de marmeren vloeren in de hal en gangen van souterrain en bel etage bleven bewaard en het lijkt erop dat ook de tegellambrisering in het souterrain (witte tegels met zwarte knobbellijsten) door Brenninkmeijer werd aangehouden en waar nodig aangepast en aangevuld.⁶

De grootste verandering vond in feite in de hal en het trappenhuis plaats. Brenninkmeijer vulde de bordestrap aan conform het oorspronkelijke silhouet, maar hij werd nu uitgevoerd in mahonie. De trappalen op de bel etage zijn nieuw en hebben een meer eigentijdse vormgeving, evenals de platte 'balusters', die echter nog wel grotendeels de hergebruikte eiken handlijst dragen. Bovendien voorzag Brenninkmeijer de hal en het trappenhuis van een mahonie lambrisering én werden de oorspronkelijke paneeldeuren hieraan aangepast met mahonie gehoute deurstijlen en -regels en mahonie paneeltjes en lijstwerk in de drie velden. De goederenlift kreeg ter hoogte van de bel etage en beide verdiepingen een aan de lambrisering aangepaste mahonie vormgeving. Daarnaast liet Brenninkmeijer in de grote rechthoekige vensters van de lichthof ter hoogte van eerste en tweede verdieping nieuwe decoratieve glas-in-lood ramen aanbrengen, evenals in het grote daklicht boven het trappenhuis.

Ook de bovenlichten van alle vertrekken werden voorzien van decoratief glas-in-lood, gedeeltelijk voorzien van aanvullende figuratieve 'inzetstukjes' en gebrandschilderde motieven, toepasselijk voor betreffende functie van de vertrekken. Zo kreeg de eetkamer fruitstillevens, de vensters van aan de tuinzijde op de bel etage kregen gebrandschilderde motieven van een suggestief landschap met vogels en de herenkamer op de eerste verdieping aan tuinzijde is voorzien van ruitjes met zeventiende-eeuwse bewapende figuurtjes in verschillende kledij en een tweetal centraal geplaatste ruiters.

Hoogstwaarschijnlijk dateert – uitgezonderd het eenvoudige schuifraam naar de lichthof in



Woonhuis Brenninkmeijer in 1968 (fotoarchief Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

het souterrain – al het glas-in-lood, evenals de gebrandschilderde bovenlichten, uit de verbouwingsperiode van I.P. Brenninkmeijer, dus uit het interbellum. Daarbij zijn de van een geometrische decoratie voorziene bovenlichten en de vensters in het trappenhuis het meest eigentijds, terwijl de overige toegevoegde motieven meer een historiserend karakter hebben. Het onderzoek naar de ontwerpers en/of uitvoerders heeft geen concrete namen voor de mogelijke glazeniers opgeleverd. W.F. Gouwe's, *Glas in lood* (Rotterdam 1932) uit de serie Toegepaste Kunsten in Nederland, voorziet in een groot aantal namen van kunstenaars die in het interbellum glas-in-lood ontwierpen voor Rotterdamse gebouwen. Van een aantal van deze kunstenaars waaronder A.C. Berg, W. Bogtman, Frits Geuer, Jaap Gidding, M.J. Richters en E. Warffemius zijn (onder meer) in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag afbeeldingen van hun werk bekeken. In, met name, de randdecoraties van de ramen is verwantschap te zien met het werk van Bogtman, maar zeker niet voldoende voor een toeschrijving. Noemenswaardig is de verwantschap tussen de gebrandschilderde voorstellingen op de bel etage, met die in de galerie van Cokkie Snoei, Mauritsweg 55. Helaas ontbreekt ook kennis over de ontstaansgeschiedenis van deze schilderijen.

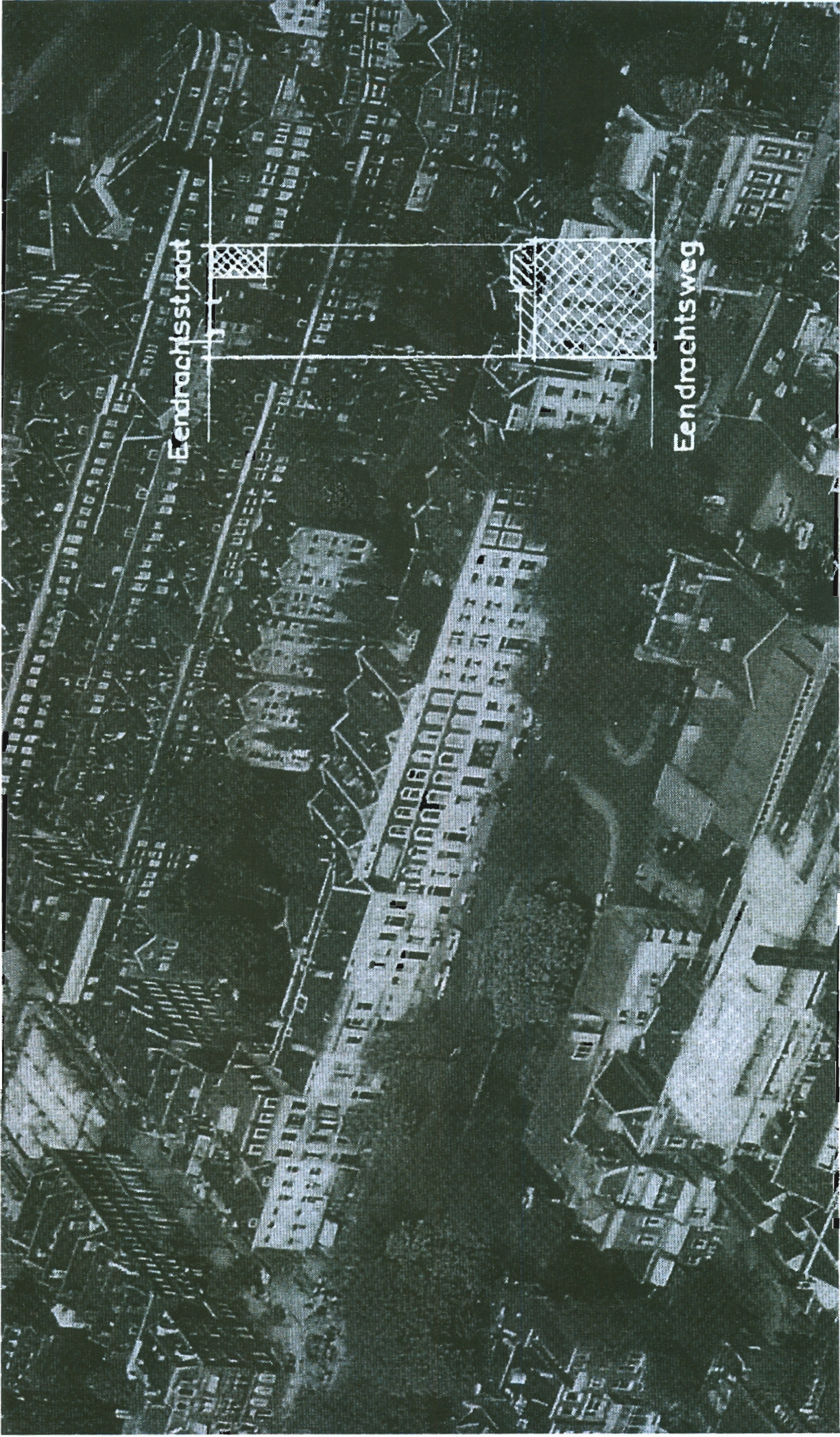
De eetkamer kreeg, behalve de genoemde glas-in-lood bovenlichten met gebrandschilderde fruitstilleven, een speciaal voor de eetkamer vervaardigd schoorsteenstuk. Het schilderij is gedateerd (1928) én gesigneerd door J. Schmiermann en gevat in een eikenhouten omlijsting. Onderzoek naar deze schilder heeft geen resultaat opgeleverd. Bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bestond wel belangstelling voor maar geen kennis over deze schilder die hier in feite een zeventiende-eeuws pronkstilleven heeft 'geïmiteerd'. Tenslotte renoveerde Brenninkmeijer de badkamer op de eerste verdieping, waarbij deze werd gedecoreerd met een bijzondere art deco tegellambrisering én voorzag hij de voordeur van een smeedijzeren siertraliewerk met zijn initialen "I.P.B."

Behang

In de eetkamer zijn bovendien behangresten aangetroffen die duiden op een aankleding met imitatiegoudleerbehang, in een auberginekleurige tint en voorzien van goudkleurige opdruk. Imitatiegoudleerbehang is een papieren imitatie van het zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse goudleer waarmee kamers werden bespannen. Dit uit Japan of België geïmporteerde behang werd vanaf 1897 aanbevolen voor de decoratie van eet- en/of werkkamers en werd ook nog tot aan de Tweede Wereldoorlog toegepast.⁷ Nader onderzoek door de Stichting Historische Behangzels van het piepkleine stukje behang dat werd gevonden - onder het huidige vinyl-behang - bevestigde een datering medio jaren twintig, twintigste eeuw, maar mogelijk zijn de behangresten ook ouder. Dat zou betekenen dat ze wellicht ook uit de bewoningsperiode van Jos M. de Jongh kunnen resteren.

Uit de periode Brenninkmeijer (en daarna) zijn ook elders in het huis (met name EV1 en TV1) behangresten aangetroffen, die met medewerking van de Stichting Historische Behangzels zijn gedetermineerd. Opvallend is de steeds terugkerende imitatie van andersoortige wandbekleding, of het nu goudleer, textiel of stuc is. Het jaren twintig behang imiteert leerbehang en het jaren vijftig en zeventig behang imiteert een textielen wandbespanning. Het meest recente (vinyl)behang heeft sierpleistermotieven en suggereert dus een met granol afgewerkte wand.

Behalve de eetkamer met zijn kleine resten goudleerpapierbehang is vooral vertrek EV1 interessant vanwege de wandbekleding. In deze kamer is – waarschijnlijk in de periode Brenninkmeijer – opnieuw gedecoreerd, waarbij een wandindeling in de vorm van grote panelen is gemaakt door het aanbrengen van brede houten (ongeprofileerde) lijsten. Binnen deze panelen bevond zich imitatie-textielbehangpapier en daarboven werd de wand bekleed met een andere behangsoort, waarschijnlijk in een contrasterende kleur. Deze manier van decoratie komt mede voor in een reclameboekje uit 1928 van Rath & Doodeheefver, de toonaangevende behangfabrikant. Jammer



Luchtfoto 1960, waarop de tuin nog in zijn volle omvang zichtbaar is. De witte lijntekening is de toenmalige plattegrond van woning en tuin met de in 1946 gebouwde garage.



genoeg zijn de oudste lagen behang uit dit vertrek verwijderd en dateert het oudste aanwezige behang – in een hardgroene kleur - uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw. De oppervlakte van het behang is glad maar het dessin van blokjes en lijnen wekt de illusie van een geweven structuur. Boven het lijstwerk is dit behang niet terug te vinden.

Op het groene behang is een structuurbehang geplakt, uit de jaren zeventig, met een quasi geweven dessin, zowel gesuggereerd door reliëf als door de naturel kleuren. Ook dit behang bevindt zich uitsluitend binnen de omlijsting. De jongste behanglaag is ook hier het vinyl behang, dat nu nog een groot aantal wanden in het hele pand siert. Anders dan de textiel imitaties - die om echt te lijken een raamwerk nodig hebben - is het imitatie-granolbehang ook bóven de omlijsting geplakt. De (imitatie)structuurpleister is op zijn beurt representatief voor een decoratietrend die vanaf het interbellum populair wordt en waarbinnen werd aanbevolen de muur de muur te laten zijn.

Zo adviseert Van der Sluys: *“En de wanden, moeten ze per sé behangen worden? De met papier beplakte wand is verre van karakteristiek. Hij mist alle echtheid en stabiliteit. Nog afgescheiden van het imitatieve is het in wezen de goedkope bedekking van een bouwkunstig element. Waarom dan van den muur zelf niet iets gemaakt?”*⁸

Op de tweede verdieping (in TV1) zijn veel meer lagen behang getraceerd. Het gangbare feit dat in de minder belangrijke vertrekken er meer oude lagen behang te vinden, zijn geldt ook hier. Hier volgen de lagen elkaar op vanaf de jaren twintig tot het huidige behang. Het oudste behang is een overgeschilderd imitatieleer uit de jaren 20. Een rose behang aan de binnenkant van de kast stamt uit dezelfde tijd. De grijze, licht groene en beige behangetjes die de beginlagen opvolgen, vormen een staalkaart van de geschiedenis van het behang in dessin, kleur en structuur. De tendens dat na de jaren dertig de dessins op het behang steeds kleiner worden, met een bijna effen kleur, maar voorzien van een subtiele ‘beweging’ in de vorm van een wolkje of een lijntje is goed te volgen op de verschillende lagen. Ook het karakteristieke grijze behang uit de jaren 50 ontbreekt niet.⁹

Oorlog

De brandgrens van het bombardement naderde de omgeving van de Eendrachtsweg behoorlijk dicht, maar gelukkig bleef de Waterproject-singelbebouwing gespaard. Desalniettemin liep het pand enige schade op gedurende de oorlog, want de pandkaart vermeldt anno 1946 *“herstellen oorlogsschade en in tuin achter het pand een garage optrekken”*.¹⁰

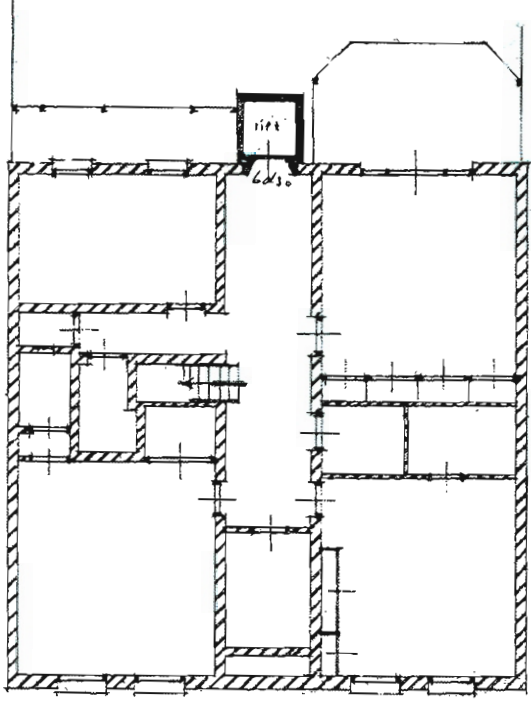
De bijbehorende bouwtekening geeft geen inzicht in de herstelwerkzaamheden. Wel is bekend dat een deel van de voordeur – inclusief het siertraliewerk - na de oorlog zijn gerenoveerd. (Met name bij de rechter deur is dit goed te zien, omdat deze hierbij minder rijk werd gedetailleerd.) Ook is het goed mogelijk dat het relatief eenvoudige stucplafond in de eetkamer na de oorlog is aangebracht om een ouder en beschadigd plafond te vervangen.

Wel geven de bouwtekeningen inzicht in de bouw van de garage, geheel achter in de zuidoostelijke hoek van de tuin, tegen de zijgevel van het buurpand, én in een nieuwe verbouwing van het souterrain en de tweede verdieping. De garage en verbouwing werden uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van het architectenbureau Kraaijvanger. De garage was een eenvoudig gebouwtje met een rechthoekige plattegrond en een lessenaarsdak. De garage stond tegen de zijgevel van Eendrachtsstraat 143, in de uiterst zuidoostelijke hoek van de tuin en had een dubbele deur aan de Eendrachtsstraat.

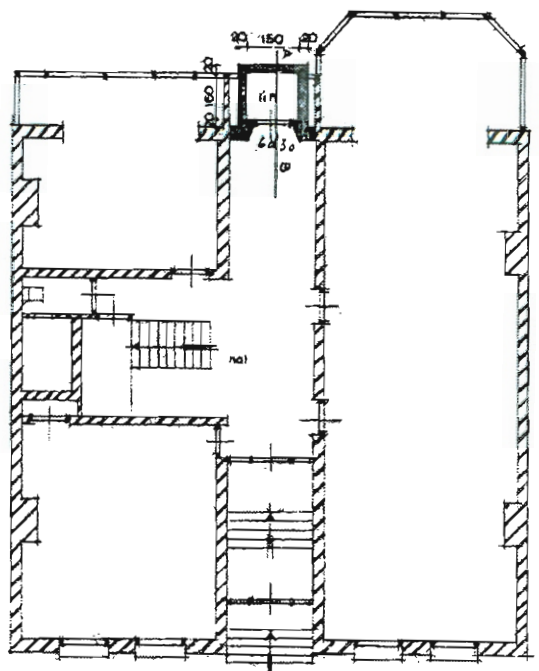
Verbouwing souterrain en tweede verdieping in 1946

In de zuidelijke beuk van het souterrain verdwenen de in 1927 ingebouwde kamers en kasten. Deze werden vervangen door een grote studeerkamer aan de tuinzijde, voorzien van opnieuw een dubbele openslaande deur naar de tuin, geflankeerd door vensters en een kastenwand aan de westzijde.

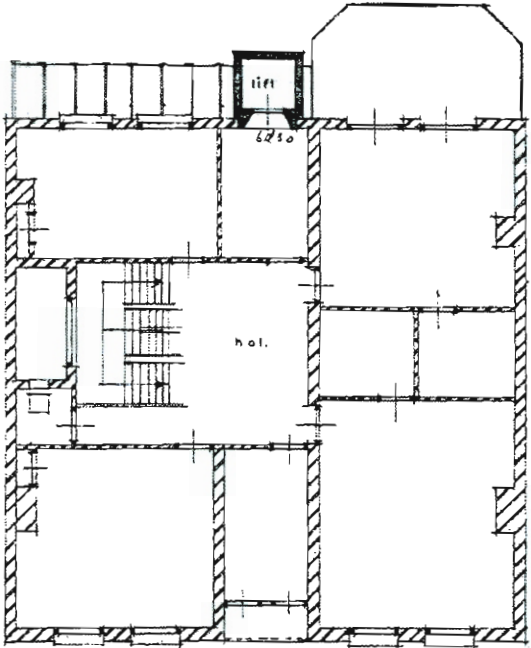
Ook de enkele deur naar de tuin in de middenbeuk werd weer vervangen door een dubbele deur. Tussen de studeerkamer en wat op de tekening staat aangeduid als “provisiekamer” aan de



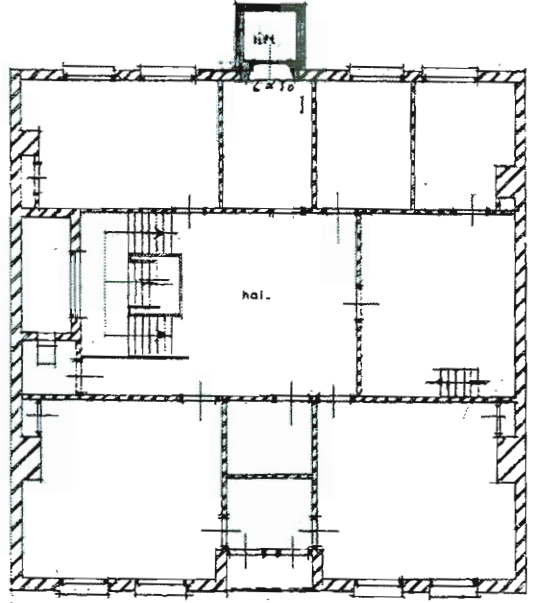
sousterrain.



begane grond.



1e verdieping.



2e verdieping.



achtergevel.

Architectural drawing of a building facade with a large signature and various annotations.

TER VISIE
de 7e Sept.

ARCHIEF - EXEMPLAAR

GEMEENTE ROTTERDAM
BRANDPREVENTIECOMMISSIE
D.D. 24-10-1933

NIEUW

Architectenbureau Steensen, Mathens & van der Meer, Rotterdam O10-3778
Werk, Eendrachtsweg, 87 R.dam.
Onderwerp: LIFT.
Schaal 1:100
Opdrachtgever: A. J. Deuring, Grootmolen
straat 77, R.dam 37537

82-687 63

metallwerk.
beton.

straatzijde worden een grote berging - bereikbaar via de gang - en een voorraadkast - bereikbaar via de "provisiekamer" - gesitueerd.

Op de tweede verdieping werd de slaapkamer in de zuidoostelijke hoek gesplitst tot twee slaapkamers, terwijl de twee kleine slaapkamers in de noordwestelijke hoek juist werden samengevoegd tot één grote "logeerkamer". Daarnaast werd hier ook de badkamer gesplitst tot twee kleinere badkamers, elk voorzien van een ligbad. De badkamer met de loggia is bereikbaar vanaf de nieuwe logeerkamer én de grote zuidelijke hoekkamer, de andere badkamer via de gang. Mogelijk hield deze verbouwing verband met de naoorlogse verplichting aan huiseigenaren met 'overtollige woonruimte' om in ter leniging van de woningnood extra bewoners in huis te nemen.¹¹

1963 lift

In 1959 overleed I.P. Brenninkmeijer. Zijn weduwe woonde nog tot medio 1970 in het huis en waarschijnlijk werd ten behoeve van haar in 1963/1964 centraal tegen de achtergevel een betonnen liftschacht geplaatst, door architectenbureau Steeneken (Mathenesserlaan 371) en bouw- en aannemingsbedrijf J.A. Dessing (Gouvernestraat 77).¹²

Door deze ingreep verloor het pand alle vensters en deuren in de middenrisaliet van de achtergevel en daarmee tevens een belangrijke daglicht-bron. Daarnaast verdwenen nu de centrale uitgangen ter hoogte van het souterrain en de bel etage naar de tuin. Als enige verbinding tussen tuin en huis resteert sindsdien slechts de toegang via de zuidoostelijke kamer in het souterrain.

Een verdere bron over de periode Brenninkmeijer vormt een foto van de voorgevel in het fotoarchief van de Rijksdienst voor de monumentenzorg, gemaakt in 1968. Hierop is het pand nog herkenbaar als woonhuis, met voor alle ramen glasgordijnen. Daarnaast laat deze foto zien dat de traliewerken ter hoogte van de souterrainvensters al in de periode Brenninkmeijer zijn aangebracht. Dit verklaart ook de moeite die genomen is om het dienstboderaampje in deze traliewerken apart toegankelijk te maken. Een laatste detail dat de foto bovendien verheldert, is de functie van het decoratieve gietijzeren attribuut links op de gevel, ter hoogte van de balusterlijst. Dit was blijkbaar een bevestigingspunt voor de tramleiding. Ook op enkele buurpanden van Eendrachtsweg 67 beschikken nog over deze gietijzeren functionele 'ornamentjes'.

Inventarisatie nog aanwezige oorspronkelijke interieuronderdelen periode Brenninkmeijer (dd 1927-1932):

Souterrain

In het souterrain is het evident dat Brenninkmeijer de witte tegellambrisering met knobbellijsten aanpaste aan zijn verbouwingsingrepen. Het zou zelfs mogelijk kunnen zijn dat deze hele tegellambrisering uitsluitend dateert uit de periode Brenninkmeijer en geen negentiende-eeuwse ontstaansgeschiedenis kent. Het is bijvoorbeeld opvallend dat deze tegellambrisering ook voorkomt in de badkamer(s) op de 'nieuwe' tweede verdieping.

Bel etage

Siertraliewerk voordeur: twee groen geverfde roosters van siersmeedwerk bestaande uit spiralen en vlechtwerk rond twee medaillons met de initialen van I.P Brenninkmeijer.

Eetkamer (B3)

Boven de uit 1872 daterende zwart marmeren schoorsteenmantel is een historiserende eikenhouten omlijsting aangebracht, met bladermotieven in houtsnijwerk. Onderin omvat de omlijsting een spiegel, bekroond met een kroonlijst en daarboven een schilderij. Het schilderij op doek is gedateerd (1928) en gesigeneerd door J. Schmiermann en is een 'imitatie' van een zeventiende-eeuws pronkstilleven. De compositie bestaat uit op een tafel gerangschikt fruit op en rond een schaal en zeventiende-eeuws glaswerk. Rechts op de achtergrond staat een met draperieën bekleed marmeren basement met bloemenvaas. Links op de achtergrond bevindt zich een doorkijkje naar een italianiserend landschap. In de hoek rechtsonder is het doek beschadigd. In tegenstelling tot de negentiende-eeuwse stucplafonds in de andere vertrekken bestaat de profilering hier uitsluitend uit een abstracte ruimtelijke indeling met een centrale ovaal met geprofileerde lijst een in rechthoekige omlijsting.

Twee glas-in-lood bovenlichten conform elders in het huis, elk voorzien van een gebrandschilderd fruitstilleven. Vóór de beiden vensters bevinden zich verwarmingskasten, conform elders in het pand, maar hier met een bovenzijde geheel van hout, als een vensterbank.

Kamers en suite (B1 en B2)

De vijfzijdige, uitspringende erker is aan de onderzijde voorzien van een houten lambrisering met paneelwerk conform in de rest van de kamer, gedeeltelijk van hergebruikte panelen (herkenbaar aan de hoekornamenten). De bij het aanbrengen van de erker in 1932 'overcomplete' pilasters tussen de toenmalige openslaande deuren zijn hergebruikt om de 'achterkant' (de voormalige buitengevel) van de resterende pilasters af te werken.

De erker bevat in de twee smalle schuine zijden enkele vensters gevat in licht getoogde houten kozijnen met bovenlichten en in de lange zijde een drietal dito dubbele, openslaande vensters. De glas-in-lood bovenlichten zijn voorzien van een gebrandschilderde, op de Japanse schilderkunst gebaseerde, voorstelling van een suggestief berglandschap met vliegende en zittende vogels in het midden en links een diagonale compositie met een paradijsvogel op een tak. De voorstellingen zijn omlijst door een grisaille rand met variatie op het elders in de bovenlichten ook steeds toegepaste meandermotief. Het gebrandschilderde bovenlicht geheel rechts ontbreekt.

Verwarmingskasten conform elders in het huis.

Glas-in-lood bovenlichten aan de straatzijde (B1) conform elders in het huis.

B4

De tijdens de verbouwing in 1932 aangebrachte vensterwand omvat in het midden twee dubbele, openslaande vensters in licht getoogde houten kozijnen en aan weerszijden twee enkele dito vaste vensters.

De dubbele vensters hebben elk een gezamenlijk bovenlicht. De bovenlichten bevatten glas-in-lood voorzien van een gebrandschilderde voorstelling, verwant aan die in de erker van de kamer en suite, bestaat uit vliegende en zittende vogeltjes in een door wat takjes gesuggereerd natuurlandschap. Ook hier zijn de voorstellingen omlijst met een grisaille rand met meandermotief. Onder de vensters is de centrale verwarming weggewerkt in een kast annex vensterbank met paneelwerk (55 cm hoog, 40 cm diep).

Centraal in de originele kamerbreedte (1873) bevindt zich de schoorsteen, echter voorzien van een 'nieuwe' (1932) zandstenen schoorsteenmantel met geprofileerde rand en een eikenhouten bovenblad. Mogelijk dateert ook de tegelkachel uit deze periode.

Hal/trappenhuis

De gang/hal van bel etage en eerste verdieping heeft een mahonie-houten lambrisering (1.75 m hoogte) voorzien van paneelwerk en afgesloten met brede kroonlijst, met fraaie afgeronde hoeken. De kroonlijst is aan de bovenzijde voorzien van twee groeven zodat er ter decoratie borden en dergelijke op uitgesteld kunnen worden. De lambrisering is op enkele plaatsen anders gedetailleerd, bijvoorbeeld direct achter het tochtportaal. Hier markeert de van een afgeronde vorm voorziene lambrisering waarschijnlijk de positie van een hier oorspronkelijk geplaatste bank. De lambrisering van het trappenhuis is lager (93 cm), maar gedetailleerd conform in de hal.

De deurstijlen en -regels van de oorspronkelijke (driedelige) paneeldeuren van bel etage, eerste en tweede verdieping zijn aan de halzijde mahonie 'gehout', terwijl de panelen zijn voorzien van mahonie (voorzet)paneeltjes en lijsten. Zowel de lambrisering als de deuren zijn op een aantal plaatsen beschadigd, dat wil zeggen dat de originele mahonie panelen ontbreken en zijn vervangen door ongedetailleerde mahonie-fineerplaten.

De bordestrap heeft op de bel etage 8-zijdige houten, geprofileerde hoofdbalusters en drie afgeronde traptreden. Platte, geprofileerde mahonie 'balusters' dragen de eikenhouten handstijl. Ter plaatse van de lichtkoof bevat het trappenhuis op de eerste en tweede verdieping een groot rechthoekig glas-in-lood venster met een mahonie houten omlijsting.

Goederenlift

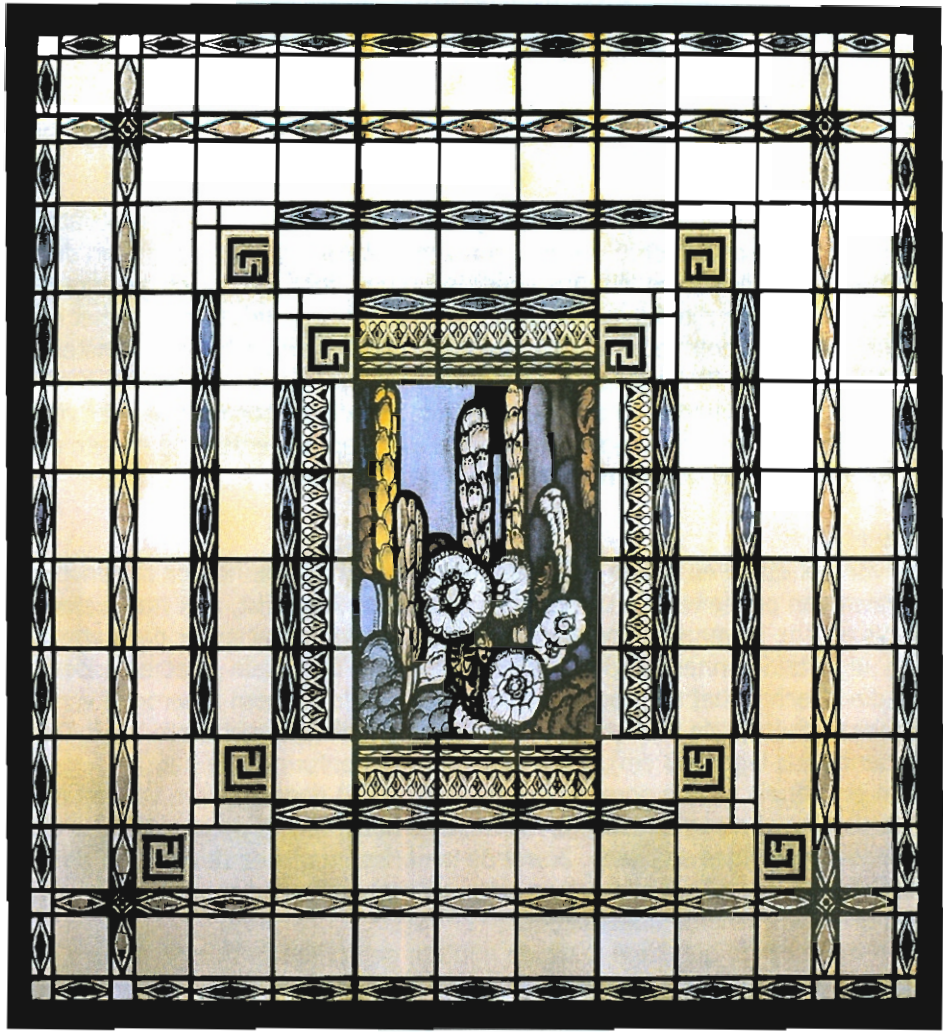
De goederenlift, waarvan de liftschacht is gesitueerd in de noordwestelijke hoek van het oostelijke 'kamertje' in de middenbeuk, bereikt alle verdiepingen en is ter hoogte van het souterrain voorzien van een eenvoudige (grijs) geschilderde houten vormgeving met glas-in-lood en op de verdiepingen afgewerkt in mahonie, conform de omringende lambrisering en paneeldeuren.

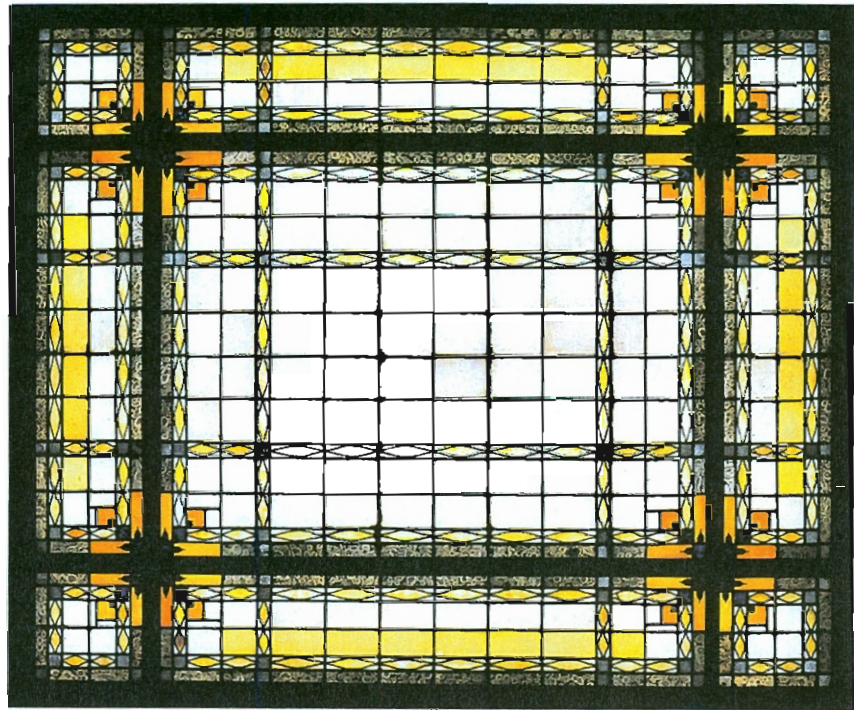
Glas-in-lood lichtkoof, eerste verdieping (188 cm x 198 cm)

Het glas-in-lood raam is opgebouwd uit rechthoekige eenheden, verticaal geplaatst (10 rijen breed en 7 rijen hoog). De dubbele middenrij omvat de voorstelling van een vrouwenfiguur met een decoratieve geometrische omlijsting, karakteristiek voor het interbellum.

De vrouwenfiguur is gebrandschilderd, maar haar contouren worden door loodstrips versterkt. Ze draagt een bruin gewaad met cirkelvormige motieven. In haar rechterhand houdt ze een schaalje en in haar linkerhand een kan. Haar hoofd is *en profile* afgebeeld. Haar lange goudblonde haar is opgestoken en zij draagt een haarlint. Ze staat op een veld met gestileerde bloem- en golfmotieven in blauw en geel, in een rose/paars gekleurde achtergrond, eveneens met cirkelvormige motieven. Het gehele dubbele middenblok is omlijst door een smalle, bruine rand van kathedraalglas, waarmee in de bovenste vier blokken een meanderrand gevormd wordt. Aan weerszijden van de, vier blokken hoge, vrouwenfiguur is de geometrische decoratie opgebouwd in blokken en smalle verticale randen, in blauw, geel en bruin (kathedraalglas). In de gevarieerde blokken is het glas-in-lood subtiel gecombineerd met schilderijen op het glas, in grisaille en goudkleurige verf. Naast variaties op de meandervorm komen ook driehoeken en gegolfde verticale randen voor. Aan weerszijden van de centrale voorstelling is het raam aan de voorzijde verstevigd door brugstaven, die met brugijzers zijn vastgezet.

Glas-in-lood lichtkoof, tweede verdieping (188 cm x 198 cm)







Dit raam is opgebouwd rond een centrale rechthoekige, meerkleurig gebrandschilderde en gestileerde voorstelling van bomen en bloemen. Rondom deze voorstelling bevinden zich, tussen randen met roomwitte rechthoekige ruitjes, vier randen van grisaille en gebrandschilderd glas met een gestileerd bladmotief in blauw en oker. Op acht hoekpunten is een meandermotief geschilderd. De hoekpunten van de op één na buitenste (gele) rand, zijn voorzien van een hoekdecoratie van kruisvormig geplaatste bladmotieven. Het vierkante ruitje dat het hoekpunt van deze versiering vormt, heeft een extra dimensie doordat het glas aan binnen- en buitenkant is beschilderd. Het raam is aan weerszijden van het brede middenpaneel verstevigd door brugstaven.

Glas-in-lood, daklicht

Het rechthoekige glas-in-lood raam rust op een ijzeren constructie, waarvan de vier elkaar kruisende, brede liggers een rol spelen in het decoratieschema, dat derhalve bestaat uit een negental delen: een groot rechthoekig middenpaneel, vier hoekpanelen (een paneel ligt momenteel verkeerd) en vier smalle rechthoekige zijpanelen. De kruisingen van de ijzeren draagconstructie vormen het centrum voor een stervormige decoratie in blauw, oranje en geel. Daarnaast zijn alle panelen voorzien van decoratieve randen met een geel bladmotief, conform in het glas-in-lood raam ter hoogte van de eerste verdieping en worden de ijzeren liggers begeleid door een bies van bruin, ringmortelglas. Het gehele raamwerk rust op een tandvormig ingesneden verticale rand in het plafond.

Glas-in-lood bovenlichten

Het pand bevat op bel etage, eerste én tweede verdieping aan zowel voor- als achtergevel glas-in-lood bovenlichten (in lila, zwart en geel/groen en met een grisaille meanderrand) karakteristiek voor het interbellum. In de eetkamer en in EV2 zijn de bovenlichten voorzien van extra figuratieve inzetstukjes. (In vertrek B1 horen ook inzetstukjes, maar deze zijn verdwenen.) Aan de tuinzijde vormen de gebrandschilderde motieven een suggestief landschap met vogels. (Het rechter zijraam van het bovenlicht in de serre in B2 ontbreekt.)

Op de eerste en tweede verdieping zijn de loodschema's en de grisaille decoratie van de bovenlichten hetzelfde, evenals de verdeling van het gekleurde glas. De decoraties zijn hier echter aangepast aan de verschillende raampartijen. In de rondboog vensters van de twee badkamers, aangepast aan deze vorm, in EV1 en EV2 aan de jaloeziekap aan de buitenkant van het raam (hier ontbreekt dan namelijk de randversiering aan de bovenzijde) en in EV2 zijn de grisailles niet uitgevoerd, maar komen inzetstukjes voor met zeventiende-eeuwse bewapende figuurtjes. In EV4 is de grisaille decoratie het meest gedetailleerd uitgewerkt. De grisaille meanderrand loopt hier zowel aan de boven- als aan de onderzijde symmetrisch gespiegeld. Een randje van afwisselend rechthoekig paarse ruitjes en zwarte vierkante ruitjes omlijst het hele raam.

Verwarmingskasten

Toen – waarschijnlijk in 1927-1932 – centrale verwarming is aangelegd, werden de radiatoren verhuisd in houten verwarmingskasten, voorzien van metalen roosters. Deze kasten staan nog in B1, in de serre van B2, in B3 en B4. De metalen roosters aan de voor- en bovenzijde van deze kasten zijn niet in ieder vertrek even fraai als in B1. In B3 ontbreekt het rooster aan de bovenzijde helemaal en is de kast juist afgewerkt met een dichte bovenzijde, als een vensterbank. In verhoogde vorm zijn de kasten zijn ook te vinden om de extra radiator in B2, achter het tochtportaal op de bel-etage en in het centrale trappenhuis. Hier zijn de kasten geprofileerd conform de lambrisering in hal/trappenhuis.

Eerste verdieping

Badkamer

De wanden van de badkamer zijn voorzien van een art deco tegellambrisering met een oosterse uitstraling. Het decoratieschema is opgebouwd uit een aantal verschillende tegels, variërend in maat, kleur, reliëf en glazuurwijze. De basis bestaat uit beige tegels, waarin met randen en

vlakken van blauwe, zwarte en goudkleurige en reliëftegels een wandgeleding is aangebracht, welke de contouren markeert van het ligbad en de deuren, respectievelijk naar de gang en de twee slaapkamers. Het glazuur van de beige en blauwe tegels bestaat uit twee lagen, waarbij steeds een donkere tint op een lichtere ondergrond is gezet. Het is heel goed mogelijk dat de goudkleurige tegels voor het voegen, aan de wand zijn geleverd.

De reliëftegeltjes omlijsten een serie van 14 cloisonné-tegeltjes in verschillende kleuren en voorzien van diverse gestileerde motieven.¹³ Uitzonderlijk is één van de tegeltjes waarop een bootje met drie vlaggetjes en het wapen van Amsterdam staat. Deze tegeltjes zijn representatief voor de nieuwe technieken die vanaf beginjaren twintig van de twintigste eeuw werden toegepast bij de tegelfabricage.

De dubbele wastafel van wit marmer met ronde porseleinen spoelbakken op verchromde poten en aan zijkant voorzien van porseleinen handdoekrekjes in verchromde houders, marmeren achterbord voorzien van marmeren plankjes op marmeren consoles. De wastafel past niet in het tegeldecoratieschema en is moeilijk te dateren. De huidige badkuip is zeker niet origineel, waardoor de aansluiting met de tegellambrisering is verstoord.

EV1

In deze kamer is – waarschijnlijk in de periode Brenninkmeijer – opnieuw gedecoreerd, waarbij een wandindeling in de vorm van grote panelen is gemaakt door het aanbrengen van brede houten lijsten.

Glas-in-lood bovenlichten conform overige. (Het linker raam is verkeerd om geplaatst.)

EV2

De kamer beschikt over twee openslaande dubbele deuren naar het balkon boven erker. Boven de deuren glas-in-lood bovenlichten conform elders in het pand, maar hier per raam voorzien van drie gebrandschilderde tableautjes met in zeventiende-eeuwse kledij gestoken bewapende mannenfiguurtjes, waarvan de centrale figuurtjes te paard. De kamer is ter hoogte van de deurposten van het balkon rondom voorzien van een geprofileerde (schilderij)lijst.

De houten schoorsteenmantel is voorzien paneelwerk met centraal daarin (verheven) motieven in houtsnijwerk.

De omlijsting van de kastenwand, met houten (geschilderde) omlijsting met geprofileerde pilasters, afgeronde hoeken aan de binnenzijde en een kroonlijst, dateert hoogstwaarschijnlijk uit een eerdere periode. Boven de kastenwand diepe muurkasten (diepte van de oorspronkelijke zoldertrap).

Tweede verdieping

Wc en badkamers hebben een witte tegellambrisering met zwarte knobellijsten conform in souterrain. Wc is voorzien van een porseleinen hoekfontein met verchromd emmerrekje en houten beschermlatje voor fonteintje.

TV5

Grote kasten met paneeldeuren. Driedelig daklicht is voorzien van schuifraam en buitenkap.

¹ Mielliet, p.198-199.

² Archief van de Commissie Plaatselijke Werken en de Dienst Gemeentewerken, 1856-1939 (294), p.5.

³ Inbidem, inv.nr.3423 (1927), p.417.

⁴ Foto's of andere mogelijke bronnen ten aanzien van het uiterlijk van het pand gedurende de (lange) periode dat de familie Brenninkmeijer het pand bewoonde, kregen wij helaas niet tot onze beschikking.

⁵ In EV2 bevindt zich nog een omlijsting van een kastenwand mogelijk dateert uit de negentiende of vroege twintigste eeuw, maar niet correspondeert met de hier geschetste verbouwingsreconstructie uit 1927-1932. De exacte veranderingen van deze scheidingswand blijft dan ook enigszins raadselachtig.

⁶ Het is echter ook mogelijk dat deze tegellambrisering geheel uit de periode Brenninkmeijer dateert.

⁷ Koldewey (1991) p. 112 en zie ook Vliegenthart, p. 160 over de toepassing van vergelijkbaar goudleerpapierbehang in een in 1914 heringerichte kamer van paleis het Loo, waarvoor behangpapier werd gebruikt van het Japanse papierbehangfabriek van Yamaji Ryozo in Tokio, een bedrijf dat van circa 1890 tot 1940 leverde.

⁸ Van der Sluys, p.252.

⁹ Heesters, p.91.

¹⁰ GAR (BWT P8.26g'46).

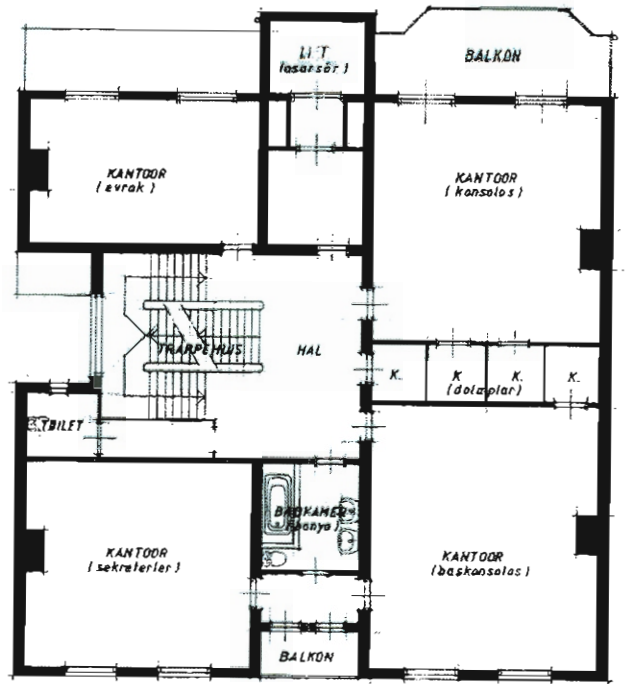
¹¹ Tijdens de Open Monumentendag meldde zich enkele voormalige bewoners van de tweede verdieping, die in het kader van deze naoorlogse regeling tijdelijk inwoonden bij de Brenninkmeijers.

¹² GAR (BWT B2.678e'63).

¹³ Pluis (1997): Cloisonné is een techniek waarbij de kleimassa in een vorm van metaal of gips wordt gedrukt, waarbij het decor in spiegelbeeld is aangebracht. Er vormen zich, gescheiden door een opstaand randje, vlakjes die met verschillende gekleurde glazuren worden gevuld. De opstaande randjes voorkomen dat de glazuren door elkaar gaan lopen.

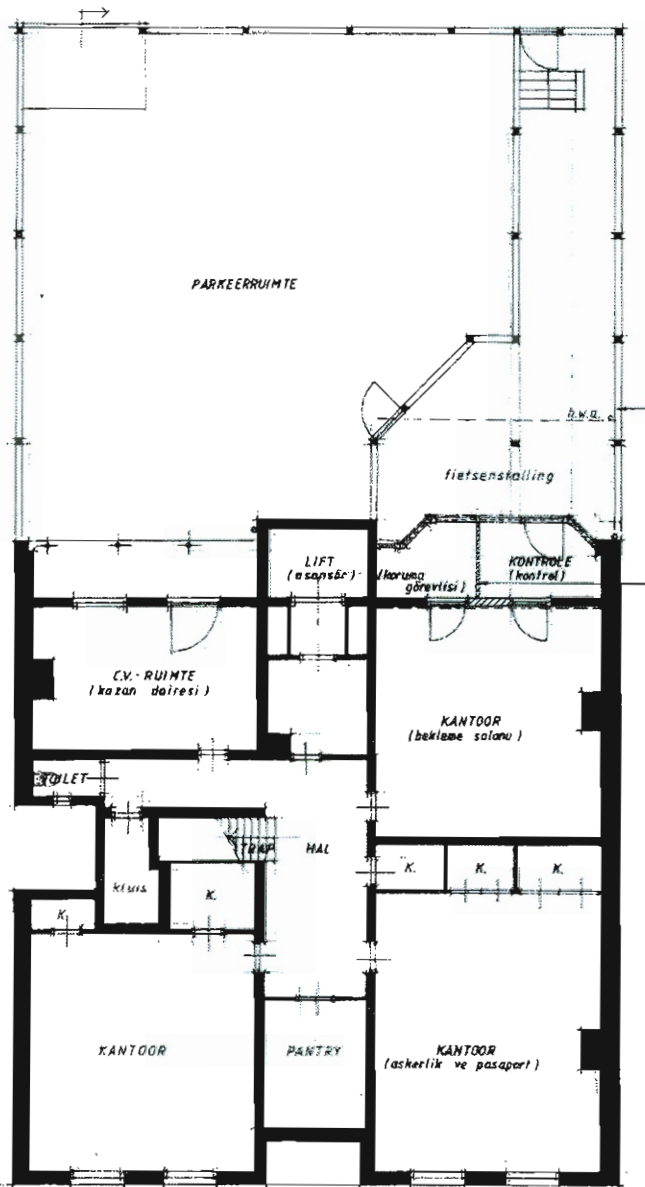


achtergevel

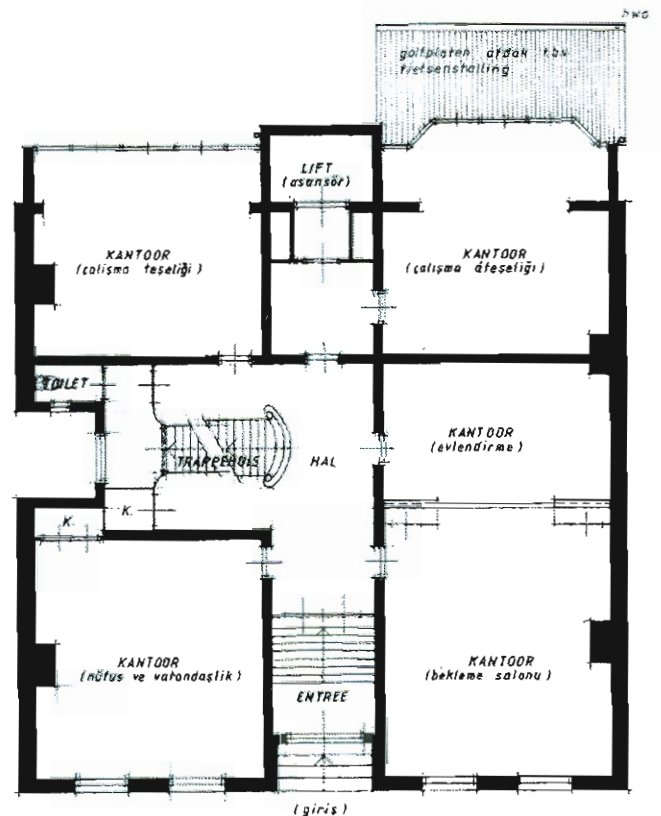


1e verdieping
(1 KAT)
(ongewijzigd)

Bouwtekeningen in opdracht van het Turks consulaat voor de aanbouw van een fietsenstalling aan de achtergevel (1984). De aanvraag voor de bouwvergunning werd weer ingetrokken. (Archief Bouw- en woningtoezicht)



souterrain
(BODRUM)



bel-etage
(ZEMINKAT)
(ongewijzigd)

6. 1973-1999 Rijksmonument en Turks consulaat

Op 11-9-1973 kreeg Eendrachtsweg 67 de status van rijksmonument. De omschrijving in het rijksregister is – conform de omschrijvingswijze uit die periode – summier: *“herenhuis met gepleisterde lijstgevel, derde kwart 19^e eeuw. Middenpartij met loggia’s, stucversieringen en kroonlijst op uitgekraagd boogfries”*. Bovendien heeft de omschrijving uitsluitend betrekking op de voorgevel. Waardevolle interieuronderdelen blijven geheel buiten beschouwing.

Vanaf 1974 tot 1999 bewoonde het Turks consulaat het pand en daarmee verloor het zijn expliciete functie als woonhuis, hetgeen mogelijk al één keer eerder gebeurde, in 1927, toen het een jaar als meubelverkoophuis werd gebruikt. In de stad staat het pand sinds de jaren zeventig algemeen bekend als het “Turks consulaat”, en sinds het vertrek van het consulaat in 1999 respectievelijk als het “voormalig Turks consulaat”.

Kantoorfunctie

De kantoor- en ontvangstfunctie van het pand én vooral ook de specifieke beveiligingsvoorwaarden die een rol als Turks consulaat met zich meebracht, vormden de aanleiding voor een aantal wijzigingen in interieur en exterieur. Deze wijzigingen zijn niet te herleiden uit het overzicht van ingrepen vermeld op de pandkaart van Bouw- en woningtoezicht, maar alleen te constateren door het opnemen van de huidige toestand van het huis.

De pandkaart maakt melding van een voorstel tot ‘verbouwing’ in 1985, waarbij de aanvraag voor de bouwvergunning echter hetzelfde jaar weer is ingetrokken.¹ De toelichtende stukken zijn retour afzender gezonden, maar de ingeleverde bouwtekening bevindt zich nog in het archief.² Blijkens de tekening behelsde de verbouwing de bouw van een fietsenstalling, beschut door een golfplaten afdak tegen de onderzijde van de erker en in de achtergevel van het souterrain werden de deuren naar de kamer in de zuidelijke beuk vervangen. Bovendien zou één van de vensters in de stookkamer worden verbouwd tot achterdeur. Van deze plannen is alleen de wijziging van de deuren naar de voormalige studeerkamer uitgevoerd. Waarschijnlijk is toen tegelijkertijd het stalen hekwerk onder de erker aangebracht, ter beveiliging van deze toegang.

Plattegronden 1984

Naast inzicht in de geplande aanbouw, leveren deze bouwtekeningen ook wat extra informatie over de toestand van het pand in deze periode.

Allereerst wordt duidelijk dat het huis inmiddels zijn langgerekte tuin – tot aan de Eendrachtstraat – heeft verloren en dat deze sindsdien nog slechts een vrijwel vierkante plattegrond kent. De tekeningen geven verder alleen de plattegronden van souterrain, bel etage en eerste verdieping. De plattegrond (‘bestaande toestand’) van het souterrain is aardig omdat hier de ruimte onder de trap daadwerkelijk als ‘kluis’ is vernoemd. Waarschijnlijk stonden de negentiende-eeuwse kluisen op dit moment hier dus nog op hun oorspronkelijke plaats. Daarnaast is de ruimte onder de trap van de hoofdingang aan de straatzijde hier betiteld als ‘wasruimte’, hetgeen een indicatie kan zijn voor de oorspronkelijke functie van dit vertrek. In de plattegrond van de ‘nieuwe toestand’ heet deze ruimte ‘pantry’ en duidt op de veranderde functie tijdens de consulaat-periode. De naastgelegen keuken werd, evenals alle andere vertrekken, kantoorruimte en de voormalige wasruimte nam de functie als (klein) keuken(tje) over. De voorraadkasten tussen de voor- en achterkamer in de zuidelijke beuk zijn gewijzigd ten opzichte van de situatie uit 1927. Er bevindt zich enige tijd een veel ondiepere kastenwand tussen beide vertrekken. Een zelfde verandering heeft plaats gevonden op de eerste verdieping, eveneens tussen de kamers in de zuidelijke beuk.

Opmerkelijk is – op alle drie de getekende bouwlagen – de weergave van de lift, waarbij vóór de eigenlijke liftschaft nog een extra ruimte met toegangsdeur is ingetekend. Daarnaast is op de bel etage een scheidingswand aangebracht in de kamer en suite, die de volgens de tekening dwars

door één van de marmeren schoorsteenmantels zou lopen. Dit vertrek kreeg een nieuwe deur naar het naastgelegen, kleine vertrek in de middenbeuk. Deze deur is er inderdaad gekomen, maar het bestaan van een dergelijke muur mag worden betwijfeld. Op de bel etage vertoont verder de voormalige eetkamer nog steeds een kast in de hoek naast de lichtkoof.

(Geen) pergola

In 1996 vroeg het Turks consulaat toestemming om vóór de achtergevel een pergola (een stalen constructie met transparante, kunststof overkapping) aan te mogen brengen.³ De pergola zou moeten dienen om de wachtenden voor visumaanvragen overdekt te kunnen opvangen. Volgens het bestemmingsplan is bebouwing van de achter het pand gelegen tuin echter niet toegestaan. Daarom diende het consulaat een verzoek in voor ontheffing van dit verbod voor een periode van vijf jaar. De pergola zou de ruimtenood van het consulaat in deze periode kunnen lenigen, terwijl de toekomstverwachting was dat het aantal wachtenden binnen deze termijn ook zou afnemen omdat de afwikkeling van visumaanvragen in toenemende mate per post verliep. De pergola zou daarna dus weer kunnen worden verwijderd. Onder deze voorwaarden werd inderdaad een bouwvergunning verleend, alleen maakte het consulaat er opnieuw geen gebruik van. Op 21 april 1999 – op het moment dat verhuizing uit het pand al aanstaande was - annuleerde het consulaat het verzoek.⁴

Ingrepen

Behalve de al genoemde wijzigingen zijn in de huidige toestand de volgende ingrepen te herleiden tot deze bewoningsperiode:

- Vertrekken B6 en TV6 kregen door de plaatsing van een keukenblok een functie als keukentje;
- De kastenwand tussen S1 en S2 werd uiteindelijk geheel verwijderd en het vertrek kreeg een verlaagd plafond;
- De gang in het souterrain werd geblokkeerd door scheidingswanden en de tegellambrisering verdween achter voorzetwanden;
- In de kluis werd een toilet geplaatst;
- Door de vloer van B1 werd een trappgat gemaakt, voor een verbinding naar het souterrain;
- Achter het oorspronkelijke tochtportaal (1873) kwam een extra en dubbel 'tochtportaal', onder meer voorzien van kogelvrij glas. Het stucplafond in de hal werd voor de plaatsing ernstig beschadigd;
- Het houtschilderwerk van lambriseringen en deuren werd op een groot aantal plaatsen donkerbruin geschilderd;
- Betengeling werd gedeeltelijk vervangen door gips;
- Plaatsing van een verlaagd plafond in de badkamer op de eerste verdieping, het oorspronkelijke stuc verhullend;
- De mahonie panelen van een aantal deuren in de hal van bel etage en eerste verdieping werden vervangen door mahonie finer plaatjes zonder profilering;
- Oorspronkelijke deurknoppen zijn overal vervangen;
- Kastenwand tussen EV1 en EV2 werd aangepast;
- Oorspronkelijke schuiframen in voorgevel werden gewijzigd tot valramen;
- Plaatsing van perspex voor een aantal glas-in-lood vensters;
- De marmeren vloeren van souterrain en bel etage verdwenen onder vaste vloerbedekking;
- Lift en goederenliftje raakten in onbruik;
- De tuin werd aan de zijde van de achtergevel voor een groot deel betegeld en niet meer als 'tuin' onderhouden;

Leegstand, anti-kraakbewoning, funderingsherstel

In 1999 verhuisde het Turks consulaat. Eendrachtsweg 67 wordt sindsdien 'anti-kraak' bewoond en

ondertussen vorderden de plannen voor het noodzakelijke funderingsherstel, dat in samenhang met de buurpanden eind 2000 zal worden uitgevoerd. Onduidelijk is nog wie de toekomstige bewoners van het statige woonhuis zullen zijn.

¹ B2:75-'85.

² Bouw- en woningtoezicht, dossier Eendrachtsweg, semi-statisch archief Marconiplein.

³ 96/640/30.

⁴ Bouw- en woningtoezicht, dossier Eendrachtsweg, semi-statisch archief Marconiplein.

Conclusies, aanbevelingen & toekomstperspectief

Voorgaande bewoningsgeschiedenis en inventarisatie van exterieur, plattegronden en interieuronderdelen leveren de volgende conclusies en aanbevelingen:

Woonhuis Milders/Brenninkmeijer

Het pand kan heel kort worden getypeerd met de naam: "woonhuis Milders/Brenninkmeijer", doordat het uiterlijk heel expliciet het resultaat is van twee bepalende bouwfases.

Ten eerste vertoont het pand nog alle karakteristieken van de door M. Milders geïnitieerde bouw in eclectische stijl in 1872/1873. Dit geldt zowel voor het exterieur (m.n. de voorgevel), als de voor het dubbele woonhuis typologische karakteristieke plattegrond én een groot aantal oorspronkelijke interieuronderdelen.

Ten tweede weerspiegelt het pand daarnaast nog in vrijwel volle glorie de – gedeeltelijk historiserende – visie van eigenaar-bewoner I.P. Brenninkmeijer, vormgegeven in een ingrijpende verbouwing in 1927-1932. Uit deze periode dateert de tweede verdieping, in de voorgevel vrijwel onzichtbaar, want 'in stijl' aangevuld. Daarnaast is de aankleding in mahonie van het monumentale trappenhuis en de bijbehorende grote glas-in-lood vensters en een goederenlift des Brenninkmeijers, evenals de 'serre' of erker en toegevoegde vensterpartij aan de achtergevel, beiden voorzien van glas-in-lood en gebrandschilderde decoratie, de art deco *styling* van de badkamer op de eerste verdieping en de historiserende aankleding van de eetkamer.

Hal/trappenhuis in mahonie

In navolging van de toevoeging van de tweede verdieping werd in 1927-1932 de oorspronkelijke bordestrap volgens zijn oorspronkelijke silhouet aangevuld tot en met de nieuwe verdieping. Hierbij werd de aankleding geactualiseerd. De oorspronkelijke vormgeving van de paneeldeuren met houtschildering gaat sindsdien verscholen achter een mahonie-uiteerlijk. De muren van hal en trappenhuis zijn daarbij voorzien van een mahonie lambrisering. Hoewel de negentiende-eeuwse situatie gedeeltelijk slechts verscholen gaat onder de mahonie bekleding uit 1927 is restauratie hiervan niet opportuun. De trap, goederenlift en de drie grote glas-in-lood vensters verlenen hal en trappenhuis sinds de periode Brenninkmeijer een dergelijke meerwaarde dat juist de restauratie van deze bouwfase voor de hand ligt.

Achtergevel

Tijdens de (ver)bouwfase Brenninkmeijer veranderde de achtergevel relatief ingrijpend door de vervanging van de galerij met trap naar de tuin aan de zuidzijde, door de erker en grote vensterpartij en trap in de middenrisaliet. Ook de deurpartij ter hoogte van het souterrain in de zuidelijke beuk veranderde in deze periode. Voor deze wijzigingen geldt, net als voor de metamorfose van hal/trappenhuis, dat gezien de kwaliteiten van deze bouwfase de periode Brenninkmeijer voor wat betreft de toevoeging van erker met balkon en vensterpartij nu richtinggevend zou moeten zijn tijdens de restauratiewerkzaamheden.

Lift

Een ingewikkelder afweging vormt de in 1963 aangebrachte lift. Het is evident dat de toevoeging van de liftschacht tegen de achtergevel zowel het exterieur als het interieur én de gebruikswaarde van het pand danig heeft geschaad, dit laatste zeker sinds de lift in onbruik is geraakt. De lift verstoort niet alleen de evenwichtige (klassieke) compositie van de achtergevel, maar evenzeer de lichtinval binnenshuis in de middenbeuk én het oorspronkelijke gebruik van de plattegrond. Met name het verlies van een verbinding vanaf de bel etage naar de tuin moet worden betreurd.

Het feit dat de lift al lang niet meer in gebruik is, pleit voor de verwijdering van de liftschacht en restauratie van de achtergevel. De door dit onderzoek beschikbaar gekomen tekeningen van de achtergevel maken een reconstructie van de middenrisaliet mogelijk.

Anticiperend op een weliswaar nog onbekende, maar mogelijk openbare nieuwe functie van het

pand wordt echter in de plannen voor het funderingsherstel uitgegaan van vervanging van de huidige lift door een nieuwe, inpandige lift. Conform de laatste plannen betekent dit dat, terwijl de bestaande liftschacht nog niet is verwijderd, er in het souterrain in de middenbeuk wel alvast een put wordt gegraven ten behoeve van een toekomstige lift. Omdat over de exacte positie van deze toekomstige lift de meningen uiteenlopen, wordt het hele vertrek S6 hiervoor vrijgemaakt. Dit betekent niet alleen de verwijdering van de nog oorspronkelijke marmeren vloer ter plaatse, maar óók het verlies van het goederenliftje op deze bouwlaag. Ons inziens is een dergelijk ingreep, anticiperend op een nog onbekende toekomst, niet verantwoord. Mocht een lift bij een nieuwe functie van het pand werkelijk onontkoombaar zijn dan zal op dat moment de discussie over de bestaande liftschacht het best kunnen worden gevoerd én worden afgewogen ten opzichte van andere alternatieven.

De kluis en de kluizen

In hetzelfde perspectief is ook kritisch commentaar op zijn plaats ten aanzien van de eveneens in de context van het funderingsherstel opgenomen plannen om de oorspronkelijke kluis in het souterrain tijdens de werkzaamheden verder geschikt te maken voor de plaatsing van een toilet (zoals dat overigens ook nu al het geval is.) Overwogen zou moeten worden de kluis opnieuw in zijn oorspronkelijke hoedanigheid in gebruik te nemen voor de plaatsing van de beide negentiende-eeuwse kluizen, die nu staan opgeslagen in de stookruimte. De kluizen kunnen zonder onherstelbare schade (helaas) niet worden geopend zónder de oorspronkelijke sleutels. Een functie als passende decorstukken op hun oorspronkelijke positie is desalniettemin vanuit cultuurhistorisch oogpunt alleszins aan te bevelen.

Funderingsherstel

Tijdens het noodzakelijke funderingsherstel zullen de vloeren van de beide zijbeuken geheel worden verwijderd, waardoor helaas een grote hoeveelheid oorspronkelijke bouwmaterialie zal verdwijnen. Het verdient aanbeveling tijdens de sloop de vloer- én wandtegels uit de gang te sparen voor hergebruik. Ook zou een poging ondernomen moeten worden het marmer uit de gangpartijen in het souterrain te bewaren voor hergebruik. De vloer en wanden van de middenbeuk zouden zoveel mogelijk intact gelaten moeten worden, evenals de (oorspronkelijke) trap naar de bel etage. De verwijdering van de door het Turks consulaat geplaatste trapverbinding naar de kamer en suite is een gunstige bijkomstigheid van het funderingsherstel, evenals de kans tot verder onderzoek van de fundering en constructie van het pand. Om deze gelegenheid ook te benutten dient wel ruimte voor de zorgvuldige documentatie van de aangetroffen toestand gegarandeerd te zijn. Zo kunnen de sloopwerkzaamheden met name meer informatie leveren over de oorspronkelijke wandbekleding van de voormalige keuken (S3) en vertrek S1. Aanbevolen wordt bovendien de vloeren van de stookkamer, gang en kast in de voormalige keuken na het funderingsherstel weer in oorspronkelijke toestand te restaureren, dus respectievelijk met een tegel-, marmer- en granitovloer.

Kleurenonderzoek interieur

Een donkerbruine verflaag die ongetwijfeld in de jaren zeventig is aangebracht, overheerst op dit moment het schilderwerk in de representatieve delen van het pand. Een dergelijke eenduidige kleurstelling op het houtwerk door het hele huis is zeker niet het geval geweest in de vorige periodes.

De omberkleurig geverfde (misschien ook 'gehoute?') binnenkant van de kasten naast de schuifdeuren lijken een indicatie te geven omtrent het kleurgebruik van het schilderwerk in de negentiende eeuw. Een vergelijkbare ombertint is op een aantal plaatsen ook terug te vinden onder de huidige donkerbruine verflaag. Op sommige plaatsen op de lambrisering neigt de kleur naar bronsgroen, op andere plaatsen naar kiezelgrijs. Beschadigde plekken in het houtwerk zijn met een RAL-waaier geïnventariseerd, maar dit leverde geen eenduidige kleurindicatie op.

De verfkleuren uit de Brenninkmeijer-periode zijn zo mogelijk nog moeilijker te traceren. Verfresten op het behang naast de deurpost in EV1 laten een lichte crème/gele verfkleur zien op een behang

uit de jaren twintig, maar uit welke periode deze verf stamt is niet met zekerheid te zeggen. Een specialistisch onderzoek naar de verfresten is aan te bevelen. Niet alleen het houtwerk van de lambrisering en de binnenkanten van de deuren verdient zo'n onderzoek, maar vooral ook de stucplafonds in de bel etage zouden door een specialist op kleur moeten worden onderzocht. Een oorspronkelijke beschildering in verschillende tinten is namelijk redelijk waarschijnlijk. Ook is het interessant de 'bekleding' van de gestucte entree te verwijderen. Mogelijk bevinden zich in deze entree muurschilderingen van rond 1900.

Kleuren exterieur

Gevels: er is sprake van twee gebroken wit-tinten. Het onderste deel van de voorgevel is meer zandsteenkleurig, terwijl de gevel daarboven witter is. Van wanneer deze verflagen dateren en welke verflagen zich mogelijk hieronder bevinden is niet onderzocht. Wel is zichtbaar dat bij de laatste verflaag van het onderste deel van de voorgevel ten onrechte delen hardsteen rond de entree zijn mee geverfd. Indien de gevel opnieuw wordt geschilderd is nader onderzoek noodzakelijk om de juiste kleurkeuze te doen.

Kozijnen: wit, raamkozijnen: groen.

Voordeur: binnenzijde eiken, buitenzijde geverfd. Kleuronderzoek aanbevelen.

Onderzoek wandbekleding

Het onderzoek naar de oorspronkelijke wandbekleding leverde slechts spaarzame resultaten, omdat op veel plaatsen de oorspronkelijke wandbekleding (te) vele malen is vervangen. Vermeldenswaard zijn wel de vondst van kleine restanten aubergine/goudkleurige imitatiegoudleerbehang in de eetkamer, evenals de imitatietextiel-behangtypen uit met name het vertrek EV1. Deze vondsten zouden een inspiratiebron kunnen vormen voor de herinrichting van deze vertrekken.

Bruidschat

Naast het redelijk ongeschonden eclectische exterieur én de typologisch karakteristieke en nog vrijwel geheel herkenbare plattegrond zou de in deze rapportage beschreven inventarisatie van beschermingswaardige oorspronkelijke interieuronderdelen moeten worden beschouwd als de kostbare 'bruidsschat' van het voormalige woonhuis Milders/Brennikmeijer.

Historische plattegronden en interieuronderdelen zijn in de dagelijkse praktijk uitermate kwetsbaar en veelal, zelfs binnen een status als rijksmonument, vogelvrij. Het is opmerkelijk hoeveel oorspronkelijke interieuronderdelen in Eendrachtsweg 67 ondanks een decennialange functieverandering bewaard bleven.

Restauratie

De bruidsschat van het woonhuis Milders/Brennikmeijer behoeft wel enige restauratie. De volgende onderdelen verdienen (deskundige) aandacht:

- herstel schuiframen voorgevel;
- restauratie mahonie lambrisering in hal/trappenhuis;
- restauratie mahonie paneelwerk hal/trappenhuis'
- plaatsen van passende deurknoppen op alle oorspronkelijke paneeldeuren;
- reiniging en herstel glas-in-lood vensters;
- gedeeltelijk herstel en reiniging stucplafonds;
- verwijdering tweede (beveiligings)tochtportaal;
- verwijdering verlaagde plafonds in badkamer en souterrain;
- herstel goederenlift;
- reiniging en restauratie schoorsteenstuk Schmiermann (1928) in eetkamer;
- voorgevelherstel conform advies Hulshof & Compagnons Architecten;
- restauratie achtergevel te bepalen aan de hand van informatie uit bouwtekeningen die dit onderzoek opleverde;
- restauratie marmervloeren in souterrain en bel etage;
- restauratie dubbele voordeur;
- restauratie deurpartij naar tuin in S2.

Tuin

De stadstuinen van het Waterproject verdienen bijzondere aandacht. In oorsprong waren de Waterproject-singels ontworpen met een vrijstaande villabebouwing, zodat een optimaal luxe woonmilieu in het groen ter beschikking van de Rotterdamse gegoede burgerij zou komen. De verstedelijkingsdruk heeft dit ambitieniveau genivelleerd en in plaats van particuliere tuinen werden de singels zelf de collectieve 'voortuin' van de compacte bebouwingsschil die op de oevers verrees. Een aantal panden, met name aan de Westersingel, Eendrachtsweg en Mauritsweg, kreeg desalniettemin de beschikking over voor- en/of achtertuinen. Doordat het achterste deel van het kavel van Eendrachtsweg 67, in tegenstelling tot de meeste kavels, nooit werd bebouwd, had het woonhuis Milders/Brenninkmeijer ruim honderd jaar een bijzonder grote, langgerekte tuin. Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw is het achterste deel van de tuin alsnog ten prooi gevallen aan de verstedelijkingsdruk. Hier werden parkeerplaatsen aangelegd. Nog steeds beschikt het pand echter over een aanzienlijke tuin, die als zodanig opnieuw ingericht en in gebruik genomen zou moeten worden.

Toekomstperspectief

Het zal ongetwijfeld extra inspanningen vereisen om tot een passend en desalniettemin actueel en rendabel gebruik van het woonhuis Milders/Brenninkmeijer te komen, maar het pand is die inspanningen meer dan waard. Een sterke voorkeur heeft een functie die niet wringt met de oorspronkelijke plattegronden én waarbij het exterieur en de beschermingswaardige interieuronderdelen intact blijven. Bovendien is het zaak te kiezen voor een nieuwe functie met een relatief duurzaam karakter.

Een hernieuwde woonfunctie zou optimaal zijn, maar gedacht kan ook worden aan een gebruik met een semi-woonfunctie. Er bestaan ideeën over de inrichting van het pand als chique hotel annex culturele sociëteit/club, met een ontvangstruimte op de bel etage en mogelijk een lees kabinet/rookkamer.¹ Een dergelijke functie vernieuwt in feite de 'woonfunctie', terwijl het pand tegelijkertijd geen exclusief privaat karakter krijgt, maar een groter publiek kans heeft er (tijdelijk) als gast te verblijven. De club- of sociëteitsfunctie vernieuwt bovendien het (negentiende-eeuwse) gebruik als representatieve ontvangstruimte van de salon. Een sociëteit met een cultureel annex notabel karakter zou een optimale kruisbestuiving betekenen tussen het oorspronkelijke karakter en de bewoningsgeschiedenis van het pand én de situering dichtbij het culturele hart van Rotterdam. Maar er lijken meer ideeën rond 'te zingen'. Zo opperde galeriehoudster Cokkie Snoei dat een functie als 'galerie-verzamelgebouw' – in Nederland een nog vrijwel onbekend verschijnsel – het overwegen waard zou zijn.

Het ligt in de bedoeling van het OBR ten aanzien van de nieuwe toekomst van het woonhuis Milders/Brenninkmeijer enige bedenktijd in te lassen, door het pand in 2001 - in de huidige, nog ongerestaureerde staat -, beschikbaar te stellen voor enige zorgvuldig gekozen programma-onderdelen van Rottedam Culturele Hoofdstad. Hierdoor is het Rotterdamse publiek in staat kennis te nemen van de kwaliteiten van het pand en kan onderwijl een weloverwogen besluitvormingsproces plaatsvinden over een nieuwe functie. Het instellen van een kleinschalige ideeënprijsvraag is in dit verband mogelijk zinvol.

Tijdens de openstelling in 2001 zou de inrichting van een tentoonstelling over de geschiedenis van het woonhuis, in bijvoorbeeld de eetkamer, kunnen bijdragen aan een nieuwe perceptie van het pand als 'woonhuis Milders/Brenninkmeijer'.

¹ Dit voorstel is geopperd door vormgeefster Els Kerremans en interieurontwerper Steven Baart.

Geraadpleegde archieven

Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam:

Laanarchieven van Rotterdam en Cool (19)

Inv.nr.4 Register van resolutiën der ingelanden en van rekeningen der laanmeesters 1790-1869

Inv.nr.10 Stukken betreffende de onderhandelingen over de aanleg van de weg achter de tuinen van de laan, 1861-1862

Bouwtekeningen Rotterdam 1860-1904 inv.nr.438

Commissie Plaatselijke Werken en de Dienst Gemeentewerken 1856-1939 (294): GAR, PW

Het Archief van de Gemeenteraad en het College van B&W, de secretariaafdeling Algemene Zaken en het Kabinet van de Burgemeester, 1813-1941 (444.1): GAR, NSA/AZ

Archief van de familie De Monchy 1579-1992 (73)

Bouw- en Woningtoezicht

Pandkaarten Eendrachtsweg

Semi-statisch archief, Marconiplein

Archief familie R. Brenninkmeijer, Zwitserland (AFB)

Via bemiddeling door Mr. M.F.H. Janssen, Surrey Beheermaatschappij B.V., Amsterdam

Archief familie R. Milders, Rotterdam

Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gouda

Archief van de Koninklijke Deventer Tapijtfabriek

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

Overige geraadpleegde bronnen en instituten

Lips, Dordrecht, dhr. H. van Steenis

Mr. H.W. de Monchy, Rotterdam

Sikkens Schildermuseum, Sassenheim

Museum Bisdom van Vliet, Haastrecht

Stichting Historische Behangsels, Utrecht

Inlichtingen over tegels zijn ingewonnen tegeldeskundige H.Schouten in Woerden en conservator R.

Brouwer uit het Lambert Vermeerte museum Delft.

Ir. F. van Aart, TU Delft

Bibliotheek Schielandhuis

Literatuur

Adresboek van Rotterdam, 2^e jrg. 1860

Alfabetisch register der namen, beroepen en woonplaatsen van ingezetenen van Rotterdam

E. Bergvelt, F. van Burkom, K. Gaillard, *Van neorenaissance tot postmodernisme; Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs 1870-1995*, Rotterdam 1996

P. Bulthuis, *Het huis Parklaan 3 en zijn bewoners*, Rotterdam 1999-2000

M. Casciato, F. Panzini, S. Polano, *Architectuur en volkshuisvesting in Nederland 1870-1940*, Nijmegen 1980

W.F. Gouwe, *Glas in lood*, Rotterdam 1932 [Uit de serie Toegepaste Kunsten in Nederland]

J. de Haan, *Villaparken in Nederland*, Haarlem 1986

J.H.P. Heesters, *De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*, Delft 1988

J.H.P. Heesters, 'Behangtrends na 1945, Van zakelijkheid naar romantiek, *Volkscultuur, tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen*, jaargang 9, nummer 1 (1992), p.85-100

A. Hoff, *Thorn Prikker und die neuere Glasmalerei*, Essen 1925

C. Hoogveld, E. Bergvelt, F. van Burkom, *Glas in lood in Nederland. 1817-1968*, Zutphen 1989

J.M., De bouwkundige beweging te Rotterdam na 1850, *De Opmerker*, 17 november 1883, 423-426.

G.J. Jacobson A.Bz. (Geëxam. Apoth. Oud-Assist aan het Chem. Laboratorium te Deventer en lid van den Geneeskundigen Raad van Zuid-Holland), *Handboek tot het leeren kennen en onderzoeken der schilderverven, oliën en vernissen, ten dienste van schilders, handelaren in verfstoffen, bouwkundigen, aannemers, opzichters enz.*, tweede geheel omgewerkte en vermeerderde druk, Deventer, A. Tjaden, 1868

H. Janse, *Kleurig glas in monumenten; Conservering van gebrandschilderd glas*, 's-Gravenhage 1985

C.H. de Jonge, *Nederlandse tegels*, Amsterdam 1978

J. Kam, *De versiering van onze woning*, Haarlem 1886

J.Kamphuis, *Villa Welgelegen, Parklaan 15 Rotterdam; Bouwhistorische aantekening*, Den Haag 1997

M.I. Kamphuis, F.L. Hooimeijer en H.J. te Velde, *Waterproject 1854*, in opdracht van dS+V, Bureau Monumenten, Rotterdam 1999

E.F. Koldewey, M.J.F. Knuijt, E.G.M. Adriaansz, *Achter het behang; Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Amsterdam 1991

- L. Lee, G. Seddon, F. Stephens, *Gebrandschilderd glas; Schilderen met licht*, Alphen aan de Rijn 1976
- J.W. van Leenhoff & Zoon, *Algemeen Adresboek der gemeente Rotterdam*, Rotterdam vanaf 1869
- R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland; Zeeland en Zuid-Holland; Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1997
- Roger Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland*, Zwolle 1993
- Marieke Neervoort, *De ontstaansgeschiedenis van de Westersingel, de Mauritsweg en de Eendrachtsweg; Een onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkelingen en de architectuur van een 19^e eeuwse singel in Rotterdam*, doctoraalscriptie VU Amsterdam, 1994
- Nieuwe Rotterdamsche Courant*, donderdag 25 augustus 1898, 55^e jrg. nr. 215
- J. Pluis, *De Nederlandse tegel 1570-1930; decors en benamingen*, Leiden 1997
- N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis 1800 tot 1940*, Delft 1991
- Rotterdamsch Jaarboekje* 1899, p.XLVI.
- Rotterdamsch jaarboekje* 1918, p.XXV
- Rotterdamsch Jaarboekje*, 3^e reeks, 8^e jrg., 1930, p.24-38
- Rotterdams Jaarboekje* 1960, p.65
- R. Russell Lawrence, T. Chris, *The Period House. Style, Detail & Decoration 1774-1914*, London 1996
- C. van der Sluys, *Onze woning en haar inrichting*
- De straatnamen van Rotterdam; verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen*, Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, 1992
- P. Thornton, *Authentic Decor; The Domestic Interior 1620-1920*, London 1993
- Adriaan W. Vliegthart, *Het Loo; een paleis als museum; journaal van een restauratie*, 1999
- J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage; Meubel en Interieur in Nederland 1835-1895*, 2 delen, Amsterdam 1992
- De Wereldkroniek*, 27 augustus 1898

Platzlergebel

